

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

БОРИНЕЦЬ СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ
**БОРОТЬБА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ЗА ВПЛИВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ В XVII СТОЛІТТІ
(МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ)**

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ТКАЧУК АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри _____

від _____ 2025р.

Завідувач кафедри

(_____) _____

(підпис)

ПІБ

Луцьк – 2025

АНОТАЦІЯ

Боринець С. В. Боротьба Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі в XVII столітті (методика вивчення в шкільному курсі історії)

У магістерській роботі досліджено боротьбу між Річчю Посполитою та Османською імперією в XVII столітті за вплив у Східній Європі, значні території якої стали осереддям гострого геополітичного суперництва. На основі опрацювання значної кількості наукової літератури та доступних нам джерел проаналізовано політичні, дипломатичні та воєнні аспекти конфлікту і основні засоби впливу Речі Посполитої та Османської імперії в регіоні Східної Європи, а також окреслено роль українського козацтва як активного суб'єкта подій. Проаналізовано тогочасну політику та плани обох держав щодо східноєвропейського регіону, а також простежено прагнення козацтва до збереження автономії через вибір протекторату в таких умовах тиску.

У роботі визначено основні етапи польсько-османського протистояння, зокрема висвітлено ранній етап взаємодії Речі Посполитої та Османської імперії в контексті їхньої боротьби з Московським царством; проаналізовано причини та перебіг Хотинської війни, а також досліджено і визначено внесок українського козацтва у здобутки Речі Посполитої в цьому конфлікті. Показано особливості трансформацій польсько-турецьких відносин у середині XVII століття, подальшу ескалацію суперництва в умовах загострення боротьби за вплив в регіоні, а також політико-дипломатичні процеси на завершальному етапі протиборства, що мали вирішальний вплив на контроль над Правобережною Україною та формування регіональної геополітики. Розкрито наслідки боротьби Речі Посполитої та Османської імперії впродовж XVII століття та її вплив на східноєвропейський регіон.

У роботі узагальнено можливості використання матеріалів дослідження у шкільних курсах історії України та всесвітньої історії. Розроблено методичні підходи до викладання теми боротьби Речі Посполитої та Османської імперії у 8 класі, зокрема запропоновано форми організації навчальної діяльності

учнів, рекомендації щодо добору візуальних і текстових джерел, а також шляхи формування предметних і ключових компетентностей під час опрацювання відповідних історичних подій.

Ключові слова: Бучацький мир, міжнародні відносини, Річ Посполита, Османська імперія, українське козацтво, Хотинська війна, шкільна історична освіта.

SUMMARY

Borynets S. V. The struggle between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire for influence in Eastern Europe in the 17th century (methodology of study in the school history course)

The master's thesis examines the struggle between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in the 17th century for influence in Eastern Europe, significant territories of which became the focus of acute geopolitical rivalry. Based on the study of a significant amount of scientific literature and sources available to us, the political, diplomatic and military aspects of the conflict and the main means of influence of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in the region of Eastern Europe are analyzed, and the role of the Ukrainian Cossacks as an active subject of events is outlined. The contemporary policy and plans of both states regarding the Eastern European region are analyzed, and the Cossacks' desire to preserve autonomy through the choice of a protectorate in such conditions of pressure is traced.

The work identifies the main stages of the Polish-Ottoman confrontation, in particular, highlights the early stage of interaction between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in the context of their struggle with the Moscow Kingdom; analyzes the causes and course of the Khotyn War, and also researches and determines the contribution of the Ukrainian Cossacks to the achievements of the Polish-Lithuanian Commonwealth in this conflict. The paper shows the features of the transformations of Polish-Turkish relations in the middle of the 17th century, the further escalation of rivalry in the conditions of the

intensification of the struggle for influence in the region, as well as political and diplomatic processes at the final stage of the confrontation, which had a decisive impact on control over Right-Bank Ukraine and the formation of regional geopolitics. The consequences of the struggle between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire during the 17th century and its impact on the Eastern European region are revealed. The paper summarizes the possibilities of using research materials in school courses on the history of Ukraine and world history. Methodological approaches to teaching the topic of the struggle between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in grade 8 have been developed, in particular, forms of organizing students' educational activities, recommendations for the selection of visual and textual sources, as well as ways of forming subject and key competencies when studying relevant historical events have been proposed.

Keywords: Peace of Buchach, international relations, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Ukrainian Cossacks, Khotyn War, school history education.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Огляд наукових досліджень з теми боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII столітті.....	11
1.2. Аналіз інформаційного потенціалу історичних джерел, використаних у дослідженні	16
1.3 Методологічні засади дослідження.....	22
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ СТРАТЕГІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В БОРОТЬБІ ЗА СХІДНУ ЄВРОПУ	27
2.1. Союзники та конкуренти у боротьбі з Московським царством. Ранній етап взаємодії (1600–1620-ті роки)	27
2.2. Хотинська війна в Східній Європі 1620–1621 років	34
2.3. Внесок українських козаків у здобутки Речі Посполитої в Хотинській війні.....	37
РОЗДІЛ 3. ПЕРІОДИ ВІЙНИ ТА ДИПЛОМАТІЇ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ	44
3.1. Польща та Османська імперія у 1630–1650-их роках	44
3.2. Війна та дипломатія в польсько-турецьких відносинах 1669–1676 років.	
Помилка! Закладку не визначено.	
3.3. Боротьба за контроль над територією українського Правобережжя. Наслідки протистояння.....	68
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАКТИЧНІЙ РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	Помилка! Закладку не визначено.
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ:	99
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. У XVII столітті Східна Європа була ареною постійного суперництва між двома великими державами – Річчю Посполитою та Османською імперією. Це протистояння мало глибоке історичне, політичне та культурне підґрунтя, зумовлене як експансіоністськими прагненнями обох держав, так і особливостями геополітичного розташування регіону, що виступав «буферною зоною» між християнським і мусульманським світами, між європейською та східною цивілізаційними моделями. На території Правобережної України, Поділля та Південного Побужжя найчастіше розгорталися бойові дії, змінювалися політичні впливи, формувалися нові соціальні структури та політичні союзи.

Актуальність дослідження боротьби між Річчю Посполитою та Османською імперією у XVII столітті зумовлена передусім тим, що ці події стали одним із ключових чинників формування політичного ландшафту Східної Європи, а також вплинули, зокрема, на долю українських земель, зокрема на політичне становище козацтва, процеси етнокультурного розвитку, взаємодію держав та імперій у прикордонних регіонах.

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених османсько-польським відносинам у ранньомодерну добу, тема залишається малодослідженою в українському контексті. Вітчизняна історіографія традиційно зосереджувалася на козацьких війнах, національно-визвольній боротьбі під проводом Богдана Хмельницького, не завжди приділяючи належну увагу міжнародним взаєминам у регіоні. Водночас Османська імперія не лише активно втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої та українських земель, а й мала безпосередній вплив на формування політичних структур (гетьманатів, васальних форм правління), зміну кордонів, розвиток торгівлі та міжетнічні відносини.

Особливої уваги заслуговує участь українських козаків у конфліктах між Річчю Посполитою та Османською імперією, зокрема в Хотинській війні 1620–1621 рр., кампаніях 1672–1676 рр. та в контексті Віденської битви 1683

року. Козацький чинник, попри свою автономну природу, відігравав роль третьої сили, яка могла схилити шальки терезів у бік однієї чи іншої сторони. Аналіз козацької дипломатії, воєнних стратегій та спроб самостійної зовнішньої політики дозволяє краще осмислити місце українських земель у системі європейської геополітики XVII століття.

Актуальність теми зростає і в сучасному контексті, адже вивчення історії регіонів, де перетиналися інтереси різних імперій, сприяє глибшому розумінню історичних передумов сучасних геополітичних протистоянь. Зокрема, проблема контролю над українськими землями, боротьба за вплив між великими державами, намагання зберегти культурну ідентичність у межах імперій – усе це постає як історичний фон для розуміння викликів сучасності.

Не менш важливим є й педагогічний аспект даної теми. Освітній процес у закладах загальної середньої освіти передбачає формування в учнів не лише знань про історичні події, а й розуміння причин, наслідків і закономірностей історичного розвитку. Вивчення боротьби Речі Посполитої та Османської імперії у шкільному курсі історії дозволяє формувати в учнів критичне мислення, аналітичні навички, здатність до зіставлення історичних фактів, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, а також сприяє розвитку історичної свідомості та національної ідентичності. Саме тому інтеграція наукового історичного знання в освітній процес є необхідною умовою якісної шкільної освіти.

Таким чином, дослідження боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII столітті має значну історичну, наукову та практично-педагогічну цінність. Воно сприяє поглибленню знань про міжнародні відносини, взаємодію імперій та регіональних сил, дозволяє краще зрозуміти складну політичну ситуацію в українських землях у ранньомодерний період та адаптувати ці знання для використання у шкільному навчанні.

Метою магістерської роботи є обґрунтування методичних засад вивчення обраної для дослідження теми в курсі історії в закладах загальної

середньої освіти, а також комплексне дослідження політичного, військового та дипломатичного протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією у Східній Європі в XVII столітті.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки теми в українській та зарубіжній історіографії.
2. Сформувати джерельну базу дослідження та охарактеризувати її інформаційний потенціал.
3. Розкрити політичні та військові цілі Речі Посполитої та Османської імперії щодо Східної Європи.
4. Дослідити основні етапи та форми протистояння між обома державами впродовж XVII століття.
5. Висвітлити роль українського козацтва у польсько-турецьких конфліктах.
6. Визначити наслідки протистояння для українських земель, зокрема українського Правобережжя.
7. Сформулювати методичні підходи до викладання теми у шкільному курсі історії України та Всесвітньої історії (8 клас).
8. Розробити практичні рекомендації щодо впровадження матеріалів дослідження у навчальний процес ЗЗСО.

Об'єктом дослідження є польсько-османські відносини у Східній Європі в XVII столітті.

Предметом дослідження стали методи та методичні прийоми навчання історії в закладах загальної середньої освіти в процесі розкриття політичних, військових та дипломатичних аспектів боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі в тому числі й на території українських земель, а також методика викладання цієї теми у закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні межі охоплюють XVII століття – період активного геополітичного суперництва між Річчю Посполитою та Османською імперією

за вплив у Східній Європі. Нижньою межею виступають події початку століття (1600-ті роки), зокрема молдовські походи, верхньою – Карловицький конгрес 1699 р., який закріпив новий баланс сил у регіоні. Особливу увагу приділено ключовим конфліктам – Хотинській війні 1620–1621 рр., польсько-турецькій війні 1672–1676 рр. та боротьбі за Правобережну Україну наприкінці століття.

Територіально дослідження охоплює простори Східної Європи – передусім землі сучасної України (Правобережна та частково Лівобережна), Молдови, Південно-Східної Польщі, а також прикордонні території, що перебували у сфері впливу обох імперій. Окрему увагу приділено Поділля, Волині, Брацлавщині, Буковині та Причорномор'ю.

Практичне значення результатів магістерської роботи полягає в їхній придатності до безпосереднього використання у процесі викладання історії в закладах загальної середньої освіти. Зокрема, матеріали дослідження можуть бути застосовані під час вивчення тем з історії України та всесвітньої історії у 8 класі, що охоплюють проблематику міжнародних конфліктів та геополітичної ситуації в Східній Європі у XVII столітті.

Апробацію результатів дослідження було здійснено шляхом публікації тез у збірнику матеріалів XIX Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень». м. Луцьк, 13–14 травня 2025 року¹ та у збірнику матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність». м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.²

¹ Боринець С. В. Політичні та військові стратегії Речі Посполитої та Османської імперії щодо Східної Європи в XVII столітті. Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (13–14 травня 2025 року). Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 343–345. URL: <https://surli.cc/xtmzsn>

² Боринець С. В. Шляхи реалізації військової експансії Османської імперії у Східній Європі XVII століття : зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.) / упоряд. Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. С. 61–64. URL: <https://surli.li/lnjbfq>

Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

В першому розділі окреслено ступінь наукової розробки теми в українській та зарубіжній історіографії, проаналізовано джерельну базу та інформаційний потенціал доступних нам документів. Визначено наукові методи, підходи та принципи, використані у дослідженні.

В другому розділі проаналізовано взаємодію Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII ст., зокрема Хотинську війну 1620–1621 років. Розглянуто участь українського козацтва у конфліктах, військові кампанії та дипломатичні угоди середини XVII ст.

Третій розділ стосується аналізу особливостей польсько-турецьких відносин у 1669–1699 роках, вплив Бахчисарайського (1681) та Карловицького (1699) договорів на політичну карту регіону. Показано трансформацію геополітичного балансу в Східній Європі.

Педагогічні можливості використання матеріалів дослідження у процесі викладання історії України та всесвітньої історії у 8 класі охарактеризовано **в четвертому розділі**. Запропоновано методичні підходи, приклади інтегрованих уроків, практичні рекомендації для вчителів.

У висновках узагальнено основні результати дослідження, підсумовано його значення для історичної науки та освітньої практики.

Список використаних джерел і літератури містить 128 позицій: архівні документи, літописи, наукові праці українських і зарубіжних істориків, енциклопедичні та довідкові видання, публікації з фахових журналів.

Загальний обсяг роботи становить 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд наукових досліджень з теми боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі в XVII столітті

Історія європейських держав епохи раннього Нового часу позначена складними та суперечливими процесами, серед яких особливе місце посідає тривале й напружене протистояння між мусульманським і християнським світами. Османська імперія, здійснюючи експансіоністську політику впродовж XV–XVII століть, значно розширила свої володіння в Європі, що викликало консолідацію сил провідних християнських держав у відповідь на зростаючу загрозу. Формування Священної Ліги, участь у якій взяли Річ Посполита, Австрія, Венеція, а згодом і Московія, стало важливим свідченням загальноєвропейського масштабу конфлікту.

На цьому тлі османсько-польські відносини набули особливої політичної напруги, перетворившись на важливий чинник міжнародної політики в Східній Європі. Цікавий аспект даної теми полягає в тому, що в центрі суперництва опинилися українські землі, які, перебуваючи на перетині інтересів двох імперій, виступали не лише ареною бойових дій, але й активним суб'єктом цих процесів завдяки участі українського козацтва. Саме козацтво, з його політичними амбіціями та військовим потенціалом, стало самостійним чинником у регіональній геополітиці – не лише об'єктом впливу, а й силою, що могла впливати на хід подій.

Тематичне вивчення османсько-польських відносин у XVI–XVII століттях у поєднанні з аналізом українського фактору дозволяє поглибити розуміння складної системи міжнародних зв'язків тогочасної Європи. Воно розкриває, як перетин інтересів двох імперій формував геополітичну карту регіону, і як саме українські території стали ключовим простором впливу, конфліктів і дипломатичних маневрів. Саме ця багаторівнева перспектива і становить певну наукову новизну обраної теми, яка виходить за рамки

традиційного «двостороннього» аналізу і включає ширший європейський контекст ранньомодерної доби.

Серед ґрунтовних праць, присвячених дослідженню суспільно-політичного становища українських земель у контексті польсько-османського протистояння XVII століття, важливе місце посідає монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації»³. Автори на основі широкої джерельної бази аналізують еволюцію політичної свідомості українського народу, приділяючи особливу увагу трансформації ролі еліти та козацтва в період міждержавної боротьби. Хоча предметом дослідження є державна ідея, значна частина праці торкається саме геополітичних реалій, у яких перебувала Україна в середині XVII століття – зокрема як простір конкуренції між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою.

Смолій і Степанков акцентують на тому, що українські землі залишалися підвладними Речі Посполитій у той час, коли вся Європа переживала період масштабних соціальних і політичних трансформацій. Автори доводять, що слабкість національної самосвідомості української шляхти, її політичне злиття з польським патріотичним простором унеможливлювали формування незалежної української державності на шляхетському ґрунті. На цьому тлі козацтво виступає новою соціальною силою, здатною до політичної ініціативи. У контексті міжнародної ситуації – революцій в Англії, Італії, Франції – Смолій і Степанков трактують українське козацтво як частину загальноєвропейського процесу пробудження націй і боротьби з феодально-абсолютистськими структурами.

Таким чином, праця Смолія та Степанкова є цінною не лише в аспекті вивчення формування української політичної ідентичності, а й як джерело для аналізу геополітичної ролі України у великому протистоянні двох імперій – Речі Посполитої та Османської імперії. Її положення дають змогу глибше

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, «Альтернативи», 1997. 368 с.

зрозуміти мотиви й передумови втручання українських сил у події, що визначали розстановку сил у Східній Європі⁴.

Значний аналітичний потенціал для вивчення зовнішньополітичного становища України в середині XVII ст. містить наукова праця «Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.», що узагальнює трансформації у становищі Гетьманщини від союзної автономії до поступової втрати суб'єктності⁵.

У контексті боротьби Речі Посполитої та Османської імперії ця праця демонструє, що українсько-російські відносини формувалися під безпосереднім впливом зовнішніх чинників, зокрема кримсько-османської присутності на південному прикордонні. Автори показують, як союз із Московією був зумовлений потребою протистояти військовим амбіціям Кримського ханства й Османської імперії, а також невизначеністю політики Речі Посполитої щодо козацтва.

Особливу увагу у праці приділено еволюції зовнішньої політики Богдана Хмельницького, який намагався лавірувати між Кримом, Портою, Річчю Посполитою та Москвою, намагаючись зберегти військову автономію Війська Запорозького. У тексті документально засвідчено, що союзи з Кримом мали тимчасовий і тактичний характер, тоді як московський напрямок розглядався як стратегічний, хоча й поступово призвів до обмеження гетьманської влади.

Таким чином, ця праця є важливим джерелом для аналізу багатовекторної дипломатії українського козацтва в умовах конфлікту імперій. Вона дозволяє краще зрозуміти мотиви змін зовнішньополітичного курсу Гетьманщини, що відбувалися на тлі боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за домінування у Східній Європі.

⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stepankov_Valerii/Ukrainska_derzhavna_ideia_XVII__XVIII_stolit/

⁵ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ, 1995. 70 с.

Важливу роль у відтворенні українсько-кримських відносин середини XVII ст. відіграють праці двох козацьких літописців – Григорія Грабянки та Самійла Величка⁶, які хоч і були створені на початку XVIII ст., ґрунтуються на джерельному матеріалі та усталеній традиції козацького світобачення.

У «Діяннях презельної брані...» Григорій Грабянка репрезентує Крим як подвійний об'єкт – з одного боку, як державу, що зазнає утисків з боку Османської імперії, а з іншого – як активного геополітичного гравця, що прагне реваншу за втрачені терени Золотої Орди через використання українських земель у боротьбі проти Московії. Автор акцентує на залежному становищі України в кримській зовнішній політиці й розглядає українсько-кримський союз як вимушений і тимчасовий інструмент виживання козацької державності в період 1648–1653 рр. Г. Грабянка також стверджує, що саме прагнення Криму втягнути козаків у антимосковські кампанії стало вирішальним фактором, який підштовхнув Богдана Хмельницького до вибору союзу з Москвою⁷.

Цей літопис також містить символічне «прощання» з союзом Війська Запорозького і Бахчисарая: вигадана автором сцена діалогу між Хмельницьким і ханом 1655 року репрезентує розрив у відносинах і підкреслює, що після приєднання до Московії та поразки османських амбіцій союз утратив доцільність⁸.

Натомість Самійло Величко в «Літописному повістванні...» подає значно прихильніше трактування українсько-кримських зв'язків. На відміну від Г. Грабянки, він надає цим відносинам позитивної оцінки, визнаючи важливу роль Криму у визволенні України від польського панування. Величко навіть стверджує, що ініціатива розриву альянсу з Бахчисараєм у 1654 р.

⁶ Величко С. В. Літопис. Т. 1. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич К.: Дніпро, 1991. 371 с.

⁷ Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. С. 53–54

⁸ Там само. С. 54–55.

походила саме з українського боку. Він допускає виправданість подальших контактів із ханством, зокрема й тих, які мали антиросійську спрямованість⁹.

Для С. Величка козаки й кримчаки – дві прикордонні мілітаризовані формації, що, попри конфлікти, переважно підтримують «давню приязнь». Навіть питання ясиру автор трактує паритетно: якщо татари захоплювали бранців в Україні, то й козаки робили те саме в Криму, зокрема під проводом Хмельницького. Це засвідчує раціональне, секуляризоване бачення зовнішньої політики, позбавлене емоційної антикримської риторики, властивої польському або московському дискурсу того часу¹⁰.

Таким чином, літописці Г. Грабянка і С. Величко демонструють два різні підходи до оцінки українсько-кримського альянсу. Перший – як вимушений і загрозливий союз із непрогнозованим союзником, другий – як природний геополітичний вибір козацької дипломатії в умовах прикордонного існування.

Для розкриття важливої складової дослідження, а саме його використання у шкільних курсах історії України та всесвітньої історії було вибрано декілька підручників та науково-педагогічних статей. Зокрема ми звернули увагу на статтю Пометун О. І. «Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український Педагогічний журнал.» Серед підручників «Всесвітня історія» для 8 класу на нашу думку варто проаналізувати підручник за редакцією І. Я. Щупака, О. В. Бурлаки, Н. С. Власової, І. О. Піскарьової та Д. О. Секиринського (Київ, 2021), а також «Всесвітня історія» для 8 класу О. В. Гісема та О. О. Мартинюк (Харків, 2021) та підручник «Історія України» для 8 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В.). Зміст цих навчальних видань проаналізовано з позицій повноти висвітлення подій XVII століття у відповідних темі дослідження параграфах. Оцінено

⁹ Величко С. В. Літопис. Т. 2. Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. С. 55. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

¹⁰ Там само. С. 55–56.

виклад подій польсько-османського протистояння, ролі українського козацтва, особливостей міжнародних відносин та військово-політичної ситуації в Східній Європі. Окрему увагу зосереджено на тому, як у підручниках подається Хотинська війна, боротьба за українські землі, а також дипломатичні зв'язки між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством. Метою такого розгляду було визначення рівня відповідності змісту підручників сучасним науковим уявленням, а також можливостям формування в учнів історичного мислення, причинно-наслідкових зв'язків і просторово-часових уявлень.

1.2. Аналіз інформаційного потенціалу історичних джерел, використаних у дослідженні

Багатовекторний характер проблеми, порушеної в магістерській роботі, зумовлює необхідність залучення широкого кола історичних джерел. Аналіз цих джерел дозволяє всебічно висвітлити особливості боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII ст. Джерельна база дослідження представлена як опублікованими документальними матеріалами (актовими документами, листуванням, мирними договорами тощо), так і наративними пам'ятками (літописами, мемуарами, щоденниками). Кожен із видів джерел має свою репрезентативність, переваги й обмеження, а їх комплексне використання забезпечує об'єктивність дослідження.

Основу джерельної бази становлять матеріали офіційного походження – розпорядчі акти, дипломатичні документи та договори. Значна частина цих джерел виявлена у сучасних збірниках архівних документів. Зокрема, у виданні «Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.» (2018) опубліковано оригінальні тексти договорів і листів османських султанів, кримських ханів та українських гетьманів, що розкривають зміст політичних домовленостей досліджуваного періоду. Для прикладу, умови українсько-турецької угоди 1669 року (Корсунської угоди між гетьманом

Петром Дорошенком та султаном Мехмедом IV) зафіксовані в султанській грамоті: Правобережна Гетьманщина ставала васальною щодо султана на правах широкої автономії, а сам Дорошенко отримав титул султанського намісника (бея) «українського санджаку» – тобто був визнаний володарем України під османською зверхністю¹¹. Цей документ відображає офіційні засади союзу козаків з Портою та є ключем до розуміння мотивів османської політики в Україні. Водночас матеріали з архівів Речі Посполитої та Московської держави дозволяють простежити реакцію інших держав на цей союз. Так, інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 р., опублікована М. Крикуном, показує вимоги козацької старшини у відносинах з королем та спроби залучити підтримку Польщі перед загрозою османської експансії¹².

Особливо цінними є документи, пов'язані з воєнними кампаніями 1670–1680-х років. Універсали та накази лівобережного гетьмана Івана Самойловича 1677–1678 рр. відображають практичні заходи з протидії османській агресії на українських землях. Зокрема, в одному з наказів Самойловича (березень 1677 р., Батурин) викладено етапи підготовки міста-фортеці Чигирин до турецького нападу, а в універсалі від серпня 1677 р. міститься заклик до чигиринського гарнізону тримати оборону до прибуття підкріплень. Подальші накази гетьмана восени 1677 р. детально регламентують дислокацію козацьких полків на випадок відступу османської армії та координацію дій для її переслідування. Таким чином, ці офіційні джерела дозволяють простежити перебіг найважливіших воєнних операцій на Правобережній Україні, що була ареною польсько-османського протистояння, та зрозуміти роль козацького війська в обороні краю.

¹¹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.). Український історичний журнал. 2007. Вип.1 (№472). С. 39–61.

¹² Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводства у світлі джерел. К, 1993. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krykun_Mykola/Administratyvno-terytorialnyi_ustrii_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_XV-XVIII_st_Kordony_voievodstv_u_svitli/

Важливим типом історичних джерел є матеріали офіційного листування, оскільки вони проливають світло на характер дипломатичних взаємин між основними учасниками конфлікту. Залучене у дослідженні листування відображає позиції як османської, так і християнської сторін. Так, цікаві відомості містять листи турецьких урядовців, зокрема лист великого візира Кара-Мустафи до козаків, що обороняли Чигирин (1678 р.), та султанський лист Мехмеда IV до запорозьких козаків (1680 р.). У цих документах османська влада намагалася схилити козаків на свій бік або ж вимагала капітуляції, і вони віддзеркалюють настрої Порти після невдалих походів на Правобережжя. З іншого боку, листування польського короля Яна III Собеського з європейськими монархами (зокрема, листи до імператора Леопольда I, папи Інокентія XI) є важливим джерелом для аналізу коаліційної дипломатії християнських держав. У королівських реляціях описано плани спільних дій проти Османської імперії, деталі підготовки Віденської битви 1683 р. та оцінки її наслідків. Ці документи відображають прагнення Речі Посполитої заручитися підтримкою Заходу і показують міжнародний резонанс османської експансії. Окремо варто згадати грамоту кримського хана Мурад-Гірея, в якій викладено умови Бахчисарайського мирного договору 1681 р. Ця ханська декларація, адресована московському двору, підтверджувала розподіл сфер впливу в Україні між Османською імперією та Московією і тим самим впливала на позицію Речі Посполитої в регіоні. Аналіз офіційного листування загалом дозволив з'ясувати дипломатичні наміри сторін, їхні взаємні претензії та поступки в процесі переговорів.

Окрему категорію джерел становлять тексти міжнародних договорів, що завершували війни та закріплювали розстановку сил. У межах дослідження проаналізовано зміст основних польсько-османських угод XVII ст.: Хотинського мирного договору 1621 р. (який уперше обмежив османське проникнення в Україну), Бучацького мирного договору 1672 р., угоди в Журавні 1676 р., Бахчисарайського мирного договору 1681 р., «Вічного миру» 1686 р. між Річчю Посполитою і Московським царством, а також рішень

Карловицького конгресу 1698–1699 рр. (якими було оформлено остаточний мир 1699 р.) Зазначені договори зафіксували результати тривалого протистояння: територіальні втрати і здобутки сторін, васальні зобов'язання та виплату данини, умови перемир'їв тощо. Наприклад, за умовами Бучацького миру Річ Посполита втратила контроль над Поділлям і визнала османський протекторат над Правобережною Україною, що стало важким ударом по її престижу (договір передбачав сплату поляками щорічної данини султану). Натомість Карловицький мир 1699 р. повернув Польщі втрачене Поділля, засвідчивши крах османських планів експансії вглиб Європи. Оскільки тексти договорів містять офіційну позицію сторін, вони є надзвичайно інформативними для нашої теми. Водночас при їх аналізі враховано обмеження: нерідко умови, прописані на папері, так і не втілювалися на практиці (скажімо, положення Бахчисарайського миру про нейтральну зону між Дніпром і Бугом лишилося декларацією, оскільки османська сторона невдовзі відновила присутність на Правобережжі). Таким чином, зіставлення змісту договорів із реальним ходом подій дозволило оцінити їхнє значення критично і не ототожнювати формальні домовленості з фактичним становищем.

Важливе місце у джерельній базі посідають козацькі літописи, що відображають погляд безпосередніх сучасників на події XVII ст. Зокрема, цінну інформацію про перебіг воєн між Річчю Посполитою та Османською імперією на теренах України містить «Літопис Самовидця»¹³. Цей твір, створений очевидцем подій, охоплює період від Хмельниччини 1648 р. до початку XVIII ст. і вважається одним із найнадійніших джерел з історії України XVII ст. Автор літопису докладно описує ключові військово-політичні події, у тому числі турецько-татарські напади на українські землі та оборонні заходи проти них. Важливо, що події на теренах України подаються

¹³ Дзира Я. І. ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Litopis_Samovidtsya

у контексті загальноєвропейської історії: відзначено вплив Османської імперії на становище Війська Запорозького, взаємини Гетьманщини з Річчю Посполитою, Кримським ханством і Московією. Водночас «Літопис Самовидця» не позбавлений суб'єктивізму – оцінки окремих подій у ньому залежать від особистої позиції автора, що вимагає критичного підходу при використанні цього джерела.

Ще одним важливим наративним джерелом є «Літопис Самійла Величка». У другій та третій частинах цього об'ємного твору (так зване «Повѣствованіє літописне...»), що охоплює 1660–1700 рр.) висвітлено події, безпосередньо пов'язані з темою нашого дослідження. Величко детально описує боротьбу за Правобережну Україну між різними державами, походи турецьких військ і оборону козаками своїх земель, а також дипломатичні контакти гетьманів із Османською імперією та Польщею. Хоча літопис було створено на початку XVIII ст. (вже після описаних подій), автор спирався на багатий джерельний матеріал – документи гетьманських канцелярій, листи, усні перекази старожилів. Завдяки цьому «Літопис Самійла Величка» містить цінні фактологічні відомості про польсько-турецькі війни (зокрема, про Хотинську битву 1673 р., оборону Відня 1683 р. та інші епізоди) і доповнює картину, подану Самовидцем. Водночас С. Величко, будучи представником козацької старшини, нерідко висловлює притаманну їй точку зору. Приміром, він досить позитивно оцінює українсько-татарський союз часів Хмельницького, підкреслюючи його вимушений характер і вигоди для України, тоді як окремі інші хроністи ставилися до кримської допомоги з остереженням. Таким чином, порівняльний аналіз різних літописних оповідей дозволяє врахувати їхні упередження і виділити об'єктивне зерно в описі подій.

Цінним доповненням до офіційних і літописних матеріалів стали особисті щоденники та мемуари очевидців XVII ст. Їх автори – учасники або свідки воєнно-політичних подій – залишили описи, що допомагають відтворити атмосферу епохи, деталі битв та мотивацію діячів. Польський

шляхтич Ян Хризостом Пасек у своїх «Записках» (мемуарах) описав кілька військових кампаній другої половини XVII ст., учасником яких був особисто. Зокрема, Пасек згадує походи польсько-козацького війська проти татар та турків, наводить колоритні деталі побуту шляхетського війська і настрої польського суспільства після поразок і перемог. Його спогади відзначаються певною суб'єктивністю та шляхетським самославством, проте вони дають змогу зрозуміти сприйняття війни з османами «зсередини» польської сторони. Інший приклад – «Щоденник» шотландця на московській службі Патрика Гордона, який містить унікальні описи Чигиринських походів 1677–1678 рр. та Кримських походів кінця 1680-х рр. проти Османської імперії.¹⁴ П. Гордон як офіцер союзної Московської армії детально зафіксував перебіг облоги Чигирини, боїв за фортецю Азов та інші події, що безпосередньо впливали на становище Османської імперії і Речі Посполитої в регіоні. Його нотатки допомагають зіставити російський та польський внесок у спільну боротьбу християнських держав проти султана, хоча сам Гордон подає події крізь призму інтересів Московії. Важливий османський погляд на тогочасні події подає «Книга подорожей» турецького мандрівника Евлії Челебі.¹⁵ Побувавши у середині XVII ст. в українських землях, Польщі, Молдові, Угорщині та інших краях, Е. Челебі залишив яскраві описи побуту, військового мистецтва та дипломатичних звичаїв. У його мемуарах можна знайти цінні подробиці про татарські набіги на Україну, про бої козаків і поляків з османами, а також про ставлення османських правителів до союзів з козаками та до польської держави. Хоча твір Челебі грішить окремими перебільшеннями і легендарними епізодами, в цілому він є унікальним джерелом з історії Східної Європи очима освіченого османця.

¹⁴ Passages from the diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries : A.D. 1635–A.D. 1699. P. 104–107. Режим доступу: Archive.org. URL: <https://archive.org/details/passagesfromdiar00gordrich> (дата звернення: 23.11.2025).

¹⁵ Челебі, Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я / Евлія Челебі ; упоряд. В. Г. Кушнір; пер. з рос. С. О. Карлічук, Л. В. Кушнір. Одеса: Гермес, 1997. 84 с.

Отож залучення значного масиву різнопланових джерел – офіційних актів, дипломатичного листування, мирних договорів, літописів, щоденників та мемуарів – дозволило достатньо повно та об'єктивно дослідити боротьбу Речі Посполитої й Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII столітті. Кожен тип джерел доповнює інші: офіційні документи відтворюють фактичний перебіг подій і державні рішення, тоді як наративні пам'ятки передають суб'єктивне бачення сучасників та деталі, не зафіксовані в офіційних звітах. Комплексний критичний аналіз джерел різного походження дозволив нейтралізувати їхні окремі обмеження (однобічність, упередженість чи фрагментарність інформації) і сформувати достовірну джерельну базу для подальших наукових висновків дослідження.

1.3 Методологічні засади дослідження

У даному дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Серед них ключове місце посідають такі спеціально-історичні методи, як історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, системний та конкретно-історичний. Історико-генетичний метод є одним із найпоширеніших у історичних дослідженнях; його сутність полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваного явища в ході його історичного розвитку, що дозволяє максимально наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта.

Порівняльно-історичний (компаративний) метод передбачає зіставлення історичних явищ для виявлення їх подібностей та відмінностей.

Проблемно-хронологічний метод використовується для висвітлення теми шляхом послідовного викладу матеріалу за хронологією подій та одночасним розподілом дослідження на окремі проблемні блоки. Іншими словами, цей метод передбачає викладення питань у хронологічній послідовності та їх поділ на більш конкретні й вузькі аспекти для детального аналізу.

Системний метод дає змогу розглядати історичні події та процеси як частини єдиної системи: він являє собою сукупність методологічних засобів і прийомів для дослідження складних об'єктів з урахуванням усіх наявних зв'язків між їх елементами.

Конкретно-історичний підхід (метод) забезпечує вивчення явища у розвитку з урахуванням конкретних історичних умов, причин та чинників, що зумовили його зміни.

Застосування зазначених методів (у поєднанні з прийомами аналізу й синтезу, індукції та дедукції тощо) дозволило всебічно реконструювати перебіг боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі в XVII ст. і забезпечило наукову достовірність отриманих результатів.

Принципи історичного дослідження. Дослідження базується на загальнонаукових принципах науковості, об'єктивності, історизму та міждисциплінарності. Принцип історизму вимагає розглядати всі події та явища в розвитку, у конкретно-історичних обставинах, враховуючи причинно-наслідкові зв'язки і взаємообумовленість явищ.

Історизм дозволяє простежити, як явище виникло, які етапи пройшло та яким стало на певний історичний момент, що унеможливорює довільне виривання фактів з контексту.

Принцип об'єктивності передбачає спирання на достовірні факти й недопущення їх викривлення або підгонки під упереджені висновки; ще давньоримський історик Цицерон наголошував, що перше завдання історика – утриматися від брехні, друге – не приховувати правди, третє – уникати упередженості.

У даному дослідженні принцип об'єктивності реалізується шляхом критичного аналізу джерел і різних історичних інтерпретацій, неупередженого зіставлення позицій сторін конфлікту. Принцип науковості тісно пов'язаний із об'єктивністю та вимагає спиратися на доказову базу, використовувати перевірені методи та теоретичні підходи, забезпечувати логічність та доказовість аргументації. Дотримання принципу науковості гарантує

достовірність і надійність отриманих результатів. Принцип міждисциплінарності означає залучення даних і методів суміжних наук (археології, політології, культурології, соціології тощо) для глибшого аналізу теми. Такий підхід розширює дослідницький інструментарій і сприяє всебічному розгляду явища у контексті різних аспектів (політичного, культурного, соціального, військового).

Наукові підходи у дослідженні. Методологічну основу роботи доповнюють різні підходи до інтерпретації історичних подій. Зокрема, застосовано цивілізаційний підхід, геополітичний, структурно-функціональний, регіональний та культурологічний. Цивілізаційний підхід дозволяє розглядати боротьбу Речі Посполитої та Османської імперії як зіткнення різних цивілізаційних світів (умовно – християнського європейського та ісламського османського), акцентуючи увагу на культурних, релігійних та ціннісних факторах історичного процесу.

Натомість геополітичний підхід зосереджується на просторових і силових аспектах протистояння: аналізуються стратегічні інтереси держав, боротьба за території та сфери впливу, характер взаємодії між провідними акторами міжнародної арени.

Структурно-функціональний підхід, тісно пов'язаний із системним, передбачає виявлення внутрішньої структури історичних явищ і виконуваних ними функцій.

Застосування цього підходу дає змогу проаналізувати державні інституції обох імперій, військово-адміністративні структури та їхню роль (функції) у розгортанні війни. Регіональний підхід полягає у дослідженні подій в контексті конкретного регіону Східної Європи, зокрема України, з врахуванням його географічних, етнічних та соціальних особливостей. Культурологічний підхід надає можливість звернути особливу увагу на культурні чинники – релігію, традиції, ментальність – які впливали на перебіг і сприйняття конфлікту. Поєднання різних підходів забезпечує багатовимірне бачення історичних процесів, дозволяючи інтерпретувати боротьбу Речі

Посполитої та Османської імперії не лише як суто військово-політичне протистояння, а й як зіткнення цивілізаційних моделей, геополітичних стратегій та культурних світів.

Основні категорії та поняття. У ході роботи використовується низка ключових категорій і понять, які потребують уточнення. Зокрема, поняття «вплив» у контексті дослідження означає політичний і геополітичний вплив, тобто спроможність держави визначати політичний курс регіону, контролювати території або впливати на інші держави та народи. Боротьба за вплив між Річчю Посполитою та Османською імперією включала як військові засоби, так і дипломатичні кроки, спрямовані на закріплення свого домінування в Східній Європі. Термін «війна» використовується для позначення збройного конфлікту між цими державами у XVII ст., зокрема низки воєнних кампаній (наприклад, Хотинська війна 1620–1621 рр., Польсько-турецька війна 1672–1676 рр. тощо). Під «дипломатією» розуміємо засіб здійснення зовнішньої політики, сукупність невійськових практичних заходів і методів, що використовуються державою для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. У даному контексті дипломатія охоплює переговори, укладення союзів чи мирних договорів між Річчю Посполитою, Османською імперією та іншими учасниками регіональних відносин (наприклад, козацькою старшиною, Кримським ханством, Московською державою). Поняття «протистояння» вживається для загальної характеристики конфліктних відносин між двома імперіями – це широке поняття, що включає і воєнні зіткнення, і політико-дипломатичну боротьбу, і цивілізаційну конкуренцію за домінування у регіоні. Географічний термін «Правобережна Україна» означає територію України на правому (західному) березі Дніпра, яка в другій половині XVII ст. залишалася під владою Речі Посполитої (за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р., окрім м. Києва та околиць)¹⁶. Правобережна Україна охоплювала землі сучасних

¹⁶ Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К, 1993. 186 с.

Правобережних областей (частини Київщини, Поділля, Брацлавщини тощо) і була ареною боротьби впливів: тут діяли як польська адміністрація, так і претензії Османської імперії (особливо після Бучацького мирного договору 1672 р., коли частина Правобережжя тимчасово перейшла під османський протекторат). Нарешті, «Османська експансія» означає процес територіального розширення Османської імперії. У XVI–XVII ст. Османська імперія підкорила величезні території в Європі, Азії та Африці, перетворившись на одну з найбільших імперій світу.

Під османською експансією в Східній Європі мається на увазі наступ Османської імперії на балканські та чорноморські землі, зокрема спроби закріпитися на Правобережжі України та в Молдові. Ці категорії й поняття в роботі використовуються в строгій відповідності до їх наукового трактування, що забезпечує коректність і ясність викладу матеріалу.

Таким чином, обрані методи, принципи та підходи дослідження, а також уточнення понятійного апарату відповідають вимогам науковості й об'єктивності. Вони створюють цілісну методологічну основу, яка дозволила комплексно проаналізувати боротьбу Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII ст. і логічно викласти матеріал відповідно до науково-методичних та педагогічних стандартів історичного дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ СТРАТЕГІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В БОРОТЬБІ ЗА СХІДНУ ЄВРОПУ

2.1. Союзники та конкуренти у боротьбі з Московським царством. Ранній етап взаємодії (1600–1620-ті роки)

Наприкінці XVI – на початку XVII століття Московська держава переживала період глибокої політичної й економічної кризи. Після смерті Івана IV «Грозного» у 1584 році та трагічної загибелі його молодшого сина Дмитра в 1591 році боротьба за владу розгорілася між різними політичними угрупованнями. Завершення династії Рюриковичів засвідчило обрання Бориса Годунова на престол у 1598 році. Хоча його політика загалом вирізнялася поміркованістю та намаганням стабілізувати державу, сумніви щодо законності його влади й підозри в причетності до смерті царевича Дмитра супроводжували все його правління. Незважаючи на спроби Годунова приборкати опозицію, остаточної стабільності досягти не вдалося.

Восени 1600 року до Москви прибула польська дипломатична місія під проводом канцлера Лева Сапіги за участі Еліаша Пельгжимовського та Станіслава Варшицького. Їхня мета полягала у пропозиції укласти союз між Річчю Посполитою та Московією, що передбачав створення персональної унії обох держав у разі припинення династичної лінії в одній із них. Проте Борис Годунов відхилив цю ініціативу, обмежившись продовженням на 22 роки умов Ям-Запольської угоди¹⁷, що свого часу завершила Лівонську війну.

У цей період політичне керівництво Речі Посполитої, зокрема король Сигізмунд III Ваза та впливові магнати, усвідомлювали свою обмежену спроможність до масштабної воєнної кампанії через брак коштів і невеликі військові сили. Однак поглиблення внутрішньої кризи в Московії відкрило для польської еліти нові можливості для втручання у справи сусідньої держави.

¹⁷ Ям-Запольський мир 1582. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 2 : М – Я. 812 с.

Багато московських бояр, розчарованих тривалими громадянськими заворушеннями, шукали підтримки у закордонних союзників, зокрема й у Речі Посполитої¹⁸.

Мотиви бояр були різноманітними: одні прагнули здобути владу самостійно, заручившись допомогою польської шляхти; інші бачили перспективу в об'єднанні Московії з католицькою Польщею, захоплюючись «золотими вольностями» польської шляхти. Водночас частина бояр орієнтувалася на союз із Швецією, що проявилось у кампанії де ла Гарді та Інгерманландській війні.

Прихильники унії Росії з Польщею та Литвою пропонували модель, що нагадувала Люблінську унію 1569 року: спільна зовнішня політика й армія, свобода пересування шляхти, спрощення торгівлі, запровадження єдиної валюти, віротерпимість та можливість для московських бояр навчатися у польських академіях, таких як Ягеллонський університет. Проте ці проєкти не здобули значної підтримки серед московської еліти. Основна опозиція була пов'язана зі страхами щодо збереження православної віри й традицій, оскільки приклади колонізації руських земель під владою Речі Посполитої свідчили про небезпеку асиміляції.

Впродовж більшої частини XVII століття король Сигізмунд III Ваза був змушений зосереджувати увагу переважно на внутрішніх проблемах Речі Посполитої, серед яких були повстання шляхти та війни зі Швецією і в Молдавії. Проте в 1603 році на території Польщі з'явився самозванець, відомий як Лжедмитро I, який швидко заручився підтримкою серед впливових польських магнатів, зокрема Міхала Вишневецького, Лева та Яна Петра Сапіг, що надали йому фінансові ресурси для організації кампанії проти Бориса Годунова. Магнати прагнули матеріальної вигоди від походу й планували встановити контроль над Московією через Дмитра¹⁹.

¹⁸ Troubles in Russia (Смута на Русі). Advantour. URL: <https://www.advantour.com/russia/history/time-of-troubles.htm>

¹⁹ The Time of Troubles (Смутні часи). <https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldcivilization/chapter/the-time-of-troubles/>

Серед деяких польських прихильників Дмитра існували навіть сподівання замінити Сигізмунда на московському троні. У червні 1604 року Лжедмитро пообіцяв Речі Посполитій «половину Смоленського краю». Водночас відомий політик Ян Замойський, який критикував політику Сигізмунда, назвав авантюру Лжедмитрія «комедією, гідною пера Плавта або Теренція».

Після того, як Борис Годунов дізнався про появу самозванця, він заявив, що Лжедмитро є колишнім монахом Григорієм Отреп'євим. Підтвердження цього залишилося непевним. Намагаючись дискредитувати претендента, Годунов розгорнув кампанію проти нього, однак підтримка царя почала стрімко зменшуватися. Деякі бояри використали ситуацію для уникнення сплати податків, прикриваючись підтримкою Дмитра.

Зібравши військо, яке включало близько 3500 солдатів із приватних військ польських магнатів і найманців, Лжедмитро у червні 1604 року вирушив на Москву. На його бік стали також близько 2000 козаків із півдня. Армія самозванця здобула перемогу біля Новгорода-Сіверського, швидко захопила Чернігів, Путивль, Севськ і Курськ, проте зазнала серйозної поразки під Добринічами і була близькою до розпаду. Ситуацію врятувала звістка про смерть Бориса Годунова 13 квітня 1605 року.

Втрата головного противника надала Лжедмитру стратегічну перевагу. Урядові війська масово переходили на його бік, а вже 1 червня 1605 року бояри в Москві заарештували царя Федора II, сина Бориса Годунова, та його матір, згодом убивши їх. 20 червня Дмитро урочисто в'їхав до Москви, а 21 липня був коронований новообраним патріархом Ігнатієм, який першим із церковних діячів визнав його царем.

Політичну підтримку Лжедмитрій зміцнив шлюбом із польською шляхтянкою Мариною Мнішек, дочкою Єжи Мнішека, укладеним через прокуратора в Кракові. Це зближення з Польщею обурило багатьох москвичів, оскільки Марина відмовилася від переходу до православ'я. Під час її коронації в Москві в травні також був присутній король Сигізмунд.

Хоча фактичне правління Дмитра не супроводжувалося серйозними прорахунками, його становище залишалося нестабільним. Частина боярства побоювалася польського культурного та політичного впливу, особливо через зростаючу присутність іноземців у московському дворі. Зростаюче невдоволення підтримувала й діяльність нерегулярних польських загонів, які нерідко вчиняли злочини в Москві.

Кульмінацією невдоволення стала змова, організована князем Василем Шуйським. Вранці 17 травня 1606 року змовники захопили Кремль. Лжедмитро намагався врятуватися, вистрибнувши з вікна, проте зламав ногу й був убитий на місці. Його тіло спочатку виставили на загальний огляд, а потім спалили, і, за легендою, попіл вистрілили з гармати в напрямку Польщі. Його правління тривало лише десять місяців. Новим царем був проголошений Василь Шуйський²⁰. Прихильників Лжедмитра жорстоко переслідували: близько 500 осіб було вбито, заарештовано або вигнано.

Однак громадянська війна тривала, і в 1607 році з'явився новий претендент – Лжедмитро II, що знову отримав підтримку частини польської шляхти. Марина Мнішек, вдова першого Лжедмитра, також «визнала» його своїм чоловіком, що значно посилило його політичні позиції.

Серед польських магнатів, які підтримали нового самозванця, були Адам Вишневецький, Роман Рожинський та Ян Петро Сапега. Вони надали йому фінансову допомогу та забезпечили близько 7500 вояків. Проте дії військ Лжедмитрія II, зокрема лісівців під проводом Олександра Лісовського, супроводжувалися масовими пограбуваннями, що сприяло появі у Сергієвому Посаді гасла: «три лиха: тиф, татари і поляки».

Лжедмитро також намагався зміцнити свою легітимність: він висвятив Федора Романова у патріархи під ім'ям Філарет і заручився підтримкою міст Ярославля, Костроми, Вологди, Кашина та інших.

²⁰ Venken M. Narrating the Time of Troubles in Polish School History Textbooks (1918-1989) (Переказ Смутного часу в польських шкільних підручниках історії (1918-1989)). *Cahiers du monde russe*. 2016. № 57(4). P. 879–902. <https://journals.openedition.org/monderusse/9996>

Однак становище самозванця почало стрімко погіршуватися після того, як Річ Посполита вирішила активно втрутитися в громадянську війну, що докорінно змінило баланс сил на теренах Московії.

У 1609 році завершилося повстання Зебжидовського, що дозволило царю Василю Шуйському підписати військовий договір зі шведським королем Карлом IX (28 лютого 1609 року). У відповідь на це король Речі Посполитої Сигізмунд III, який прагнув повернення шведської корони, отримав дозвіл польського сейму на оголошення війни Московії.

Крім того, війна дозволила королю спрямувати енергію та амбіції колишніх учасників конфедерації Зебжидовського, обіцяючи їм славу і нові багатства на сході. Ідеї експансії популяризувалися й серед шляхти: так, у 1609 році польський політичний діяч Павло Пальчовський із Пальчовіч опублікував працю *Kolęda moskiewska*²¹ («московська коляда»)²², де порівнював московію із багатими імперіями Нового Світу, зображуючи її як легко завойовувану країну. Цей трактат мав на меті переконати депутатів сейму підтримати похід Сигізмунда III на московію. Сам Пальчовський також брав участь у поході й загинув у його ході²³.

У цей час деякі московські бояри звернулися до Сигізмунда з пропозицією передати трон його синові Владиславу. Спочатку Сигізмунд не прагнув активного втручання у громадянську війну в Росії, проте нові можливості змусили його змінити політичну стратегію.

²¹ Palczowski P. *Kolęda moskiewska*. Пальчовський П. Коляда московська. To iest, Woyny Moskiewskiey, Przyczyny Sluszne, Okazyja pozadana, Zwycięstwa nadzieia wielka, Państwa tam tego pożytki y bogactwa, nigdy nieoszacowane. Kraków: Mikołaj Szarffenberger, 1609. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=116567&from=FBC>

²² Paweł Palczowski. *Kolęda moskiewska 1609: Preface, commentary and notes by G. Franczak* (Московська коляда 1609: передмова, коментарі та примітки Г. Франчака). https://www.academia.edu/5248221/Pawe%C5%82_Palczowski_Kol%C4%99da_moskiewska_1609_preface_commentary_and_notes_by_G_Franczak

²³ Sarmatia: Bibliography of Polish-Lithuanian Commonwealth Studies (Сарматія: бібліографія досліджень Речі Посполитої). <https://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/111/111books.pdf>

Попри те, що численні польські вояки підтримували Лжедмитра II, сам Сигізмунд не підтримував його претензії на трон, маючи власні амбіції щодо Московії.

Після перемоги під Клушино 4 липня 1610 року²⁴, коли 7 000 польських гусарів розгромили 35–40 тисяч російсько-шведських вояків (ДОДАТОК Б), ситуація кардинально змінилася. Після цієї катастрофи підтримка царя Василя Шуйського різко впала. Бояри усунули його з трону і звернулися до Владислава із пропозицією стати новим царем за умови прийняття православ'я.

Проте Сигізмунд III, дізнавшись про обрання Владислава, висунув власні претензії на московський трон, що спричинило розкол серед місцевих бояр.

Після тривалого протистояння в Московії сейм Речі Посполитої погодився на збір коштів для відновлення масштабних військових дій. Остання спроба польської сторони забезпечити королівські претензії Владислава на московський престол розпочалася 6 квітня 1617 року. Номінальним керівником кампанії був оголошений Владислав, проте фактичне командування здійснював досвідчений гетьман Ян Кароль Ходкевич.

У жовтні того ж року кілька міст, зокрема Дорогобуж і Вязьма, визнали Владислава царем без спротиву. Проте під Можайськом війська Речі Посполитої зустріли серйозний опір. Плани Ходкевича щодо стрімкого наступу на Москву зазнали невдачі: сил для подальшого штурму столиці не вистачало, а підтримка місцевого населення щодо польських претендентів практично зникла.

У 1618 році ситуація для Речі Посполитої виглядала перспективніше завдяки підтримці з боку запорозьких козаків. Петро Сагайдачний, гетьман

²⁴ Peterson G. D. Warrior Kings of Sweden: The Rise of an Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Воїни-королі Швеції: становлення імперії у XVI–XVII століттях). <https://books.google.com.ua/books?id=CPJWfVPgFawC&pg=PA87>

Війська Запорозького, приєднався до польського походу, завдавши серйозних ударів по південних містах московії: Лівни, Єлець, Данків та інші були розграбовані. Під тиском об'єднаних сил Ходкевича і Сагайдачного російські війська відступили до Москви.

2 жовтня 1618 року розпочалася облога Москви. Однак ані польські, ані козацькі війська не були готові до тривалого протистояння. Нічний штурм 10–11 жовтня закінчився невдачею, і невдовзі було прийнято рішення зняти облогу. Переговори між сторонами завершилися підписанням у грудні 1618 року Деулінського перемир'я.

Таким чином, на початковому етапі польсько-московського протистояння Річ Посполита виступила як активний учасник внутрішньої боротьби за владу в Московії, однак недооцінка внутрішніх суперечностей і небажання компромісу призвели до краху планів Сигізмунда III щодо встановлення контролю над Східною Європою.

За умовами Деулінського перемир'я²⁵ від 11 грудня 1618 року, Річ Посполита закріпила за собою значні територіальні здобутки. Під польським контролем опинилися Чернігівщина, Сіверщина та місто Смоленськ. Було встановлено 15-річне перемир'я. Хоча король Сигізмунд офіційно відмовився від претензій на московський престол, Владислав продовжив їх утримувати.

Попри розширення території, перемога мала високу ціну: значні людські й фінансові втрати суттєво ослабили Річ Посполиту. Хоча формально Польща-Литва досягла піку своєї територіальної експансії, всередині країни накопичувалися соціальні й економічні проблеми.

Закінчення дії Деулінського перемир'я у 1632 році призвело до нового етапу конфлікту – Смоленської війни.

Отож можна константувати, що впродовж 1600–1620-х років взаємодія і конкуренція між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським

²⁵ Deulinske peremyrya 1618 (Деулінське перемир'я 1618). http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Deulinske_peremyrya_1618

царством набули складного і багатогранного характеру. Польща намагалася використати конфлікти у Московії, щоб зміцнити свої позиції, одночасно зберігаючи контроль над українськими землями. Османська імперія прагнула використовувати свою військову силу для послаблення Московії, підтримуючи татарські набіги і маніпулюючи політичними процесами всередині держави. Козацтво ж залишалося важливим і автономним елементом, який активно впливав на розвиток ситуації в Східній Європі²⁶.

Цей період був насичений дипломатичними і військовими маневрами, які визначали майбутній хід подій на сході Європи, та змінювали баланс сил у регіоні (ДОДАТОК А), сприяючи формуванню нових політичних альянсів і розмежуванню сфер впливу.

2.2. Хотинська війна в Східній Європі 1620-1621 років

На початку XVII століття Східна Європа опинилася в епіцентрі геополітичного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою. У результаті битви під Цецорою загинули або були взяті в полон провідні польські воєначальники, серед них польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський, а також значна частина досвідчених вояків. Особливим фактором, який значно погіршив ситуацію, став союз Речі Посполитої з молдовським господарем Гаспаром Граціані, який прагнув звільнити свою країну від османського впливу. Це призвело до Цецорської битви 1620 року, в якій війська Речі Посполитої і Молдови зазнали нищівної поразки від османських сил. Поразка була важкою: загинула значна частина польсько-молдовської армії, в тому числі й ключові фігури, такі як Станіслав Жолкевський, господар Гаспар Граціані, а також Михайло Хмельницький - батько майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького. Молодий Богдан

²⁶ Konovalov, S. Russo-Polish Relations: An Historical Survey (Польсько-російські відносини: історичний огляд). London: The Cresset Press, 1945. 182 p. (англ.). https://books.google.com.ua/books?id=7wZGG4J8JZIC&q=poland+ruusia+relations+1612&redir_esc=y#v=onepage&q=poland%20ruusia%20relations%201612&f=false

Хмельницький потрапив у полон разом із іншими польськими воєначальниками. Османська імперія, натхненна перемогою, розпочала масштабну підготовку до нового наступу на північ, прагнучи встановити свій вплив у Молдавії та на українських землях²⁷

У самій Речі Посполитій криза лише поглиблювалася. Шляхта, що традиційно домінувала в політичному житті країни, активно протидіяла спробам короля Сигізмунда III централізувати владу. Фінансова база держави перебувала у жалюгідному стані: скарбниця була майже спустошена, а Сейм, де домінували інтереси великих магнатських родів, не поспішав затверджувати нові податки на утримання війська.

У цих умовах польський уряд опинився перед дилемою: регулярних сил для відбиття османського наступу було недостатньо, наймане військо залишалося обмеженим через брак коштів, а місцеве ополчення (посполите рушення) виявляло низьку боєздатність. Підсилення оборони за рахунок залучення союзників стало єдиним реалістичним виходом.

Після своєї перемоги Османський султан Осман II, сповнений рішучості, вирішив не тільки підкорити польські землі, але й спалити Варшаву, наклавши на поляків вічну данину, а також приєднати до Османської імперії українські землі. Такий крок міг мати катастрофічні наслідки для всієї Європи, адже війна між католиками (Річ Посполита, Імперія Габсбургів, Католицька ліга) і протестантами (Богемія, Нідерланди) тільки розпочалася в 1618 році, і подальша експансія Османів могла б знищити католицьку коаліцію.

Задля того, щоб відбити наступ Османської імперії, Річ Посполита звернулася по допомогу до австрійських Габсбургів та до Папи Римського. Однак допомоги від цих європейських союзників не надійшло і довелося шукати інших союзників.

Саме в цей момент виникла ідея залучення українського козацтва, спершу реєстрового. Сейм вересня 1620 року вирішив окрім збільшення

²⁷ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Sas_Petro/Khotynska_viina_1621_roku С 32

коронного війська збільшити і реєстр козаків до 20 тисяч. Проте існували значні проблеми у фінансуванні таких ініціатив через економічну кризу і небажання шляхти платити податок на потреби майбутньої війни. Тому було необхідно звернутися до запорозького козацтва і для цього на початку зими 1621 р. було відправлено Бартоша Обалковського з відповідними пропозиціями, на які козаки спочатку не дали конкретної відповіді. При тому козаки і без прийняття будь яких пропозицій вже готувалися до війни. Велись переговори щодо необхідності об'єднання перед ворожою загрозою прихильників гетьмана Яцька Бородавки і полковника Сагайдачного. Підготовка, в тому числі ресурсна тривала впродовж зими та початку весни 1621 року.²⁸

Особливу роль у цих планах відіграв гетьман Петро Сагайдачний, авторитетний лідер запорозького війська. Завдяки своїй активній політиці участі у боротьбі проти мусульманської експансії він здобув підтримку з боку православної шляхти і духовенства. Важливо, що сам Сагайдачний та його старшина прагнули довести козацтво до рівня легального військового стану в межах Речі Посполитої, що також спонукало їх підтримати спільну боротьбу – саме його делегація прибула до Варшави для переговорів з Сигізмундом III щодо участі козаків у майбутній війні з Портою.

На заклик польської влади козаки мали організувати близько 40 тисяч бійців, але за реєстром складеним у серпні 1621 року під час козацької ради під Могильовим, коли прибув табір Сагайдачного, а Бородавку усунули від влади, відомо про 38 820 козаків, 23 гармати і 12 возів з припасами. За планом польського командування, козацькі загони повинні були взяти на себе найскладнішу частину оборонних боїв, здійснюючи мобільні атаки та прикриваючи основні позиції війська Речі Посполитої під Хотиним.²⁹

²⁸ Борисенко В. За матеріалами: Володимир Борисенко, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Педагогічного університету ім. Драгоманова. Історія України. 1998. 6 березня.

²⁹ Nagielski M. Kozaczyzna zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. Prace Historyczne. 2016. Nr. 143(2). S. 277–285.

Хотинська битва 1621 року стала кульмінаційним моментом важливої війни, що згодом отримала назву Хотинської (1620–1621). Ця битва мала вирішальний вплив на майбутню долю не лише самої Східної Європи, але й всієї континентальної політики. Вона була більш ніж просто військовим конфліктом між державами – це було зіткнення двох цивілізацій, західної та східної, зі своєю неповторною історією та культурними традиціями.

2.3. Внесок українських козаків у здобутки Речі Посполитої в Хотинській війні

У Хотинській війні 1621 року українське козацтво відіграло вирішальну роль у досягненні стратегічного успіху Речі Посполитої. В умовах загрози масштабного наступу Османської імперії, участь козацьких сил стала важливою складовою загального військового потенціалу християнської коаліції.

Особливого значення набула підтримка Запорізької Січі та реєстрових козаків, які вже в червні 1621 року розпочали мобілізацію. За даними сучасників, під командуванням гетьмана Петра Сагайдачного було зібрано близько 30–40 тисяч козаків. Їхній прихід під Хотин істотно змінив співвідношення сил на користь Речі Посполитої.

Козацькі загони відзначалися високою мобільністю, гнучкістю у веденні бою та вмінням ефективно використовувати тактику оборонних укріплень і раптових атак. За свідченнями джерел, козаки активно застосовували так звану «перехоплюючу тактику», постійно турбуючи османське військо, влаштовуючи нічні вилазки, атаки на обоз та розвідувальні рейди³⁰.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний займав позицію поміркованої політики, розуміючи, що на той час козацьке військо в своїй поточній формі не могло самотійно вистояти проти потужних сил Речі Посполитої. Як зауважував Михайло Грушевський, його стратегія полягала в тому, щоб не

³⁰ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року С.148–150.

випускати Варшаву з військових турбот, а через демонстрацію важливості козацтва для вирішення військових проблем домагатися поступок у питаннях козацьких і релігійних прав. Таким чином, крок за кроком, гетьман домагався необхідних для козацького стану привілеїв, відстаючи православну релігію та гідність своїх підлеглих.

Ключовим моментом стало відмова козаків від участі в битві під Цецорою у 1620 році. Це відзначилося важливим сигналом для Варшави: без участі Війська Запорозького польсько-литовські сили не мали жодних шансів на перемогу проти османів. У відповідь на цей вчинок, з кінця 1620 року почали з'являтися прохання від польського уряду щодо участі козаків у війні. І це стало моментом, коли Варшава, усвідомивши свою потребу в козаках, була готова робити поступки.

Ще в 1620 році погрози польської влади щодо морських походів, які погрожували знищенням Січі та її флоту, поступово змінилися на заклики до козаків виступити з великим числом човнів у Чорне море, прямуючи до Константинополя. Це відобразило стратегічне значення, яке козацтво набуло для Речі Посполитої, адже без їхньої допомоги війна могла бути програна.

Повернувшись із Варшави, делегація під керівництвом Сагайдачного отримала від короля обіцянки вирішення релігійної проблеми козацтва після війни на найближчому Сеймі, що значно підвищило популярність гетьмана серед своїх підлеглих і в колах польської верхівки.

У 1621 році турецький султан Осман II вирішив продовжити свої плани на Європу і організував величезне військо для завоювання Речі Посполитої. Його метою було захопити Краків і українські землі, а також посилити османський контроль на заході. Проте армія Речі Посполитої, що протистояла османам під Хотином, була частково складена з козацьких сил, що стало важливим фактором у стратегічній рівновазі.

Хотинська битва, що тривала з 2 до 28 вересня 1621 року, стала вирішальним моментом. Всіма сучасниками було відзначено важливу роль

козацьких військ в перемозі. Якщо б не їхня участь, османи могли здолати польське військо за кілька днів, відкривши шлях на Варшаву. (ДОДАТОК В)

Ця битва характеризувалася найбільшою кількістю запорізьких воїнів, виставлених на полі бою. За деякими оцінками, до 47 тисяч козаків взяли участь у самій битві, а ще 5-6 тисяч виконували важливу роль у блокуванні османських сил на Чорному морі, знищуючи кораблі ворога і перериваючи постачання. Саме козаки зупинили османські плани на розширення в Європі.

Не менш важливим був і факт протистояння між запорізьким флотом і османським. У морських боях козаки знищили понад 140 ворожих суден, а також заблокували поставки для османської армії під Хотиним, включаючи важкі облогові гармати, які могли б вирішити долю битви.

Врешті-решт, завдяки нічним рейдам і героїчним вилазкам козаків, битва завершилася перемогою Речі Посполитої. Після цього були розпочаті мирні переговори, які завершилися підписанням Хотинського мирного договору 9 жовтня 1621 року, що остаточно припинило османську експансію в Центральну Європу на певний час і зберегло стабільність в Європі.

Сьогодні, коли згадують Хотинську війну, в Україні, Польщі та Литві вшановують передусім видатних полководців – великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича та козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Їхні заслуги у здобутті перемоги над османами неоціненні, адже вони пожертвували своїм життям заради цієї великої справи. Ходкевич помер у Хотині 24 вересня, незадовго до кінця битви, а Сагайдачний, який отримав важке вогнепальне поранення під час бою, помер 20 квітня 1622 року, перебуваючи під наглядом королівського лікаря. Проте важко не відзначити, що поляки повинні були б вважати Сагайдачного своїм героєм, адже саме завдяки його військовому генію Річ Посполита уникнула катастрофи. Однак, коли 29 вересня 1621 року розпочалися мирні переговори, поляки, незважаючи на допомогу козаків, не допустили їх до цих переговорів, вважаючи їх лише найманцями. У результаті переговори завершилися

підписанням Хотинського мирного договору 9 жовтня 1621 року, який забороняв походи запорожців на Кримське ханство та Османську імперію.

Особливе значення мало те, що Сагайдачний, попри складне поранення, залишався біля війська, особисто координуючи дії козаків та співпрацюючи з польським командуванням. Зокрема, козаки самостійно обороняли найбільш уразливі ділянки табору під Хотином, демонструючи стійкість і відданість союзницькому обов'язку.

Однією з ключових складових успіху польсько-литовсько-козацької армії під Хотином стала стратегія оборони, розроблена і впроваджена запорозькими козаками. На відміну від турецької тактики масованих атак після артилерійської підготовки, козаки застосували гнучку й ефективну систему польових укріплень, яка дозволила звести до мінімуму втрати та успішно стримувати противника.

Ще перед початком боїв козацькі сили спорудили окремий земляний вал у південній частині спільного табору. Вони створили розгалужену мережу укріплень, включаючи глибокі окопи, шанці та бліндажі, які захищали вояків від артилерійського і рушничного вогню. Важливу роль відіграли також укриття під землею, відомі як «печери», що забезпечували надійний захист під час інтенсивних обстрілів.

У відповідь на регулярні обстріли турецької артилерії, козаки практикували пасивну оборону: під час канонади перебували в укриттях, уникаючи відкритого бою. Проте у потрібний момент здійснювали швидкі контратаки та вилазки, часто вночі, що дозволяло знесилювати противника без значних втрат.

Особливістю тактики запорожців стало використання «рухомого табору» – бойового укладу з возів, за якими розташовувалися стрільці й легка артилерія. Вові табори дозволяли маневрувати навіть у складних умовах бою та створювати нові оборонні позиції в разі потреби.

Важливу роль у козацькій стратегії відігравала практика нічних диверсій. Наприклад, нічна вилазка 18–19 вересня 1621 року вразила ворога

несподіваністю і змусила османів відступити з ряду позицій. Постійний тиск козацьких загонів значно знижував моральний дух турецького війська і змушував його витратити ресурси на оборону власного табору.

У вирішальні моменти кампанії козаки брали участь у великих контратаках проти османських сил, що дозволило зірвати кілька спроб прориву польсько-козацької лінії оборони. Як зазначає П. Сас, саме завдяки активній позиції козаків вдалося уникнути розгрому польсько-литовських військ у критичних ситуаціях серпня–вересня 1621 року.

Під час Хотинської битви виявилися численні недоліки у координації дій союзних військ Речі Посполитої та запорозьких козаків. Одним із критичних моментів стало те, що козаки, здійснивши успішну контратаку на турецький табір, не отримали своєчасної підтримки від польсько-литовського командування.

Петро Сагайдачний, скориставшись розладом в турецькому війську, організував стрімкий прорив у глибину табору противника. Завдяки перевазі у вогневій силі ручної вогнепальної зброї запорожці на початковому етапі майже не зустріли організованого спротиву. Проте для закріплення на зайнятих позиціях їм було життєво необхідне оперативне підкріплення основних сил польсько-литовської армії.

Незважаючи на нагальну потребу, Я.-К. Ходкевич не захотів надіслати на допомогу запорожцям достатні сили. Зволікання та небажання командувача підтримати козаків призвели до того, що українські загони, залишившись без належної підтримки, зазнали втрат і змушені були відступити. Саме цей момент став однією з втрачених можливостей союзників для розгрому османських військ під Хотином. Окрім тактичної помилки, у цьому епізоді проявилися глибші структурні суперечності між польською шляхтою та запорозьким козацтвом, що традиційно ставилося до козаків як до допоміжної, а не рівноправної сили. Недооцінка бойового потенціалу запорожців і нехтування їхніми вимогами фактично послабили загальні оборонні можливості союзної армії у вирішальний момент битви

Таким чином, небажання польського командування надати козакам підкріплення не лише підірвало тимчасовий тактичний успіх, а й продемонструвало внутрішню кризу взаємодії союзників у Хотинській кампанії.

У ході Хотинської війни 1621 року артилерія стала однією з визначальних складових ведення бойових дій. Османська імперія активно використовувала великокаліберні гармати для тривалих обстрілів польсько-литовського та козацького таборів. Проте масивні земляні укріплення, споруджені союзниками, значною мірою нівелювали ефективність артилерійської підготовки, і великої шкоди захисникам завдано не було.

Натомість українські козаки та війська Речі Посполитої відчували гостру нестачу важкої артилерії. Запорозькі гармати, які були переважно малокаліберними, могли ефективно діяти лише на коротких дистанціях під час набігів і оборони укріплень. Польська армія також потерпала через брак якісного пороху та ядер, що обмежувало використання навіть тієї артилерії, яка була доступною.

Ще однією характерною особливістю Хотинської війни стало зниження ролі кінноти. Польські гусари та інша кіннота, яка традиційно домінувала у відкритих боях, під Хотином виявилися малоефективними через окопний характер війни³¹. Як підкреслює П. Сас, головну роль у відбитті атак і контрударів відігравала піхота та стрілецькі загони, а кіннота використовувалася переважно для патрулювання і прикриття табору.

Таким чином, Хотинська кампанія 1621 року засвідчила зміну у військовій тактиці того часу: на перший план вийшли укріплені позиції, активне використання піхоти та оборонних методів, тоді як кіннота втратила свою звичну перевагу на полі бою.

Внесок козаків визнавали навіть польські командири та хроністи. Після укладання Хотинського миру 9 жовтня 1621 року дипломатичні звіти

³¹ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. С. 111–112

підкреслювали, що без козацької підтримки Річ Посполита навряд чи змогла б утримати оборону проти чисельно переважаючих сил Османської імперії.

Таким чином завдяки участі в Хотинській битві козаки стали символом героїзму і відданості в боротьбі за християнські цінності. У той же час, вона продемонструвала певні недоліки в козацькій тактиці – зокрема, виявила малу ефективність кінноти в позиційних війнах, оскільки більшість коней загинула в бою. Польська гусарія, що також брала участь у битві, не змогла суттєво вплинути на її хід. Вирішальну роль у бою відіграли піхота та артилерія, що на той час було важливим стратегічним фактором.

Ця битва, що стала першою значущою перемогою над турецькими силами в суходільних боях, мала не лише військове, а й надзвичайно велике міжнародне значення. Вона стала провісником занепаду Османської імперії, яка втратила можливість поширювати свій вплив в Європі.

Проте для Петра Сагайдачного ця перемога мала ще й важливі політичні наслідки. Він, як справжній лицар, повірив у королівське слово про незалежність українського козацтва, не зафіксувавши обіцянки Сигізмунда III на папері. Це виявилось серйозною політичною помилкою, оскільки, після смерті Сагайдачного, поляки вирішили відмовитися від своїх зобов'язань, що призвело до серії конфліктів з козаками та повстань. Це, в свою чергу, стало однією з причин проголошення незалежності Війська Запорозького.

РОЗДІЛ 3.

ПЕРІОДИ ВІЙНИ ТА ДИПЛОМАТІЇ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

3.1. Польща та Османська імперія у 1630–1650-их роках

Після Хотинської війни 1620–1621 рр. Річ Посполита і Османська імперія підтримували відносний мир, але ситуація залишалася напруженою через набіги запорозьких козаків на османські володіння та напади татар на польські землі. Цей період характеризується численними козацькими морськими походами проти османських володінь, особливо на міста Кілія, Ізмаїл, Варна та Синоп. Такі дії спричиняли дипломатичну напругу між Портою і Варшавою, оскільки султан вважав козацькі напади актами війни, а польська влада – проявами козацької самодіяльності. Відповідно до умов мирних угод, зокрема Ахд-наме 1624 р., польський уряд зобов'язувався стримувати козацьке піратство на Чорному морі, а султан – обмежувати грабіжницькі набіги Кримського ханства.

У 1630-х роках у внутрішніх межах Речі Посполитої спалахнули козацькі повстання (Тараса Федоровича 1630 р., Павлюка 1637 р., Я. Острянина 1638 р.³²), які також мали міжнародний резонанс. Османська Porta пильно стежила за цими подіями, вимагаючи від Варшави порядку на кордонах, адже козацький флот неодноразово спустошував причорноморські території Османів. Польський уряд придушив повстання «золотого спокою» 1638 р., після чого на десятиліття встановився відносний спокій в Україні, а козацькі напади на османські землі значно скоротилися (частково завдяки жорсткому контролю Речі Посполитої).

Річ Посполита і Османська імперія в 1630–1640-х роках перебували в стані своєрідного «замороженого миру», коли агресія з обох сторін була малоймовірною, але водночас напруження існувало. Польща відновила

³² Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku (На далекій Україні. Історія козацтва до 1648 року). Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. s. 211–212.

стосунки після декількох воєн з Московією, водночас Османська імперія зосередилася на внутрішніх викликах та конфліктах на Балканах і в Трансільванії. В обох державах домінувало переконання, що активна війна одна проти одної не служить національним інтересам.

Польща підтримувала союз із Кримським ханством як протизагрози московському впливу, але була обережною у поводженні з Османами. В турецькій столиці в цей час працювали дипломати Речі Посполитої, ведучи переговори про торговельні домовленості, забезпечення безпеки християнських підданих і контроль над козацькими нападами на південноукраїнські землі.

Османи, своєю чергою, не прагнули зацентрувати увагу на відносинах із Польщею, адже мусили реагувати на австро-угорські та перські виклики. Водночас вони уважно стежили за ситуацією в Україні, яка залишалася буферною зоною між конкуруючими імперіями³³.

У середині XVII століття українські землі залишалися підвладними Речі Посполитій, що істотно впливало на їхнє політичне становище в системі міжнародних відносин. Україна не виступала самостійним гравцем у протистоянні Речі Посполитої з Османською імперією, а радше слугувала ареною боротьби за вплив. Однією з ключових причин такого становища була слабо сформована державна свідомість української еліти. Значна частина української шляхти інтегрувалася в польсько-литовський соціум, перейнявши польську політичну ідентичність, що відбивалося у визнанні польського короля своїм сюзереном, активному участі у сеймах та навіть в охороні територіальної цілісності Речі Посполитої³⁴.

На цьому тлі процеси державотворення та зростання політичної активності переносилися до козацького середовища. В середині 1640-х років

³³ Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721рр. Київ : Видавництво імені «Олени Теліги», 2009. 616 с.

³⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, «Альтернативи», 1997. С. 11–13.

саме козацтво, попри внутрішні суперечності та охлократичні риси самоуправління, поступово набувало рис носія української політичної ідентичності. Цей процес відбувався паралельно з європейськими революційними потрясіннями: у 1640 році почалась революція в Англії, в Італії та Каталонії спалахнули повстання, у Франції визривала Фронда. Ці події були свідченням загальноєвропейського переходу до формування національних держав і утвердження буржуазного ладу. Україна, хоч і з локальними особливостями, стала частиною цього історичного процесу: козацтво виявилось тією силою, що розпочала національно-визвольну боротьбу і заклала основи нової моделі державності в регіоні.

У 1630–1650-х роках Військо Запорозьке виступало самостійним фактором у складній системі політичних взаємин між Річчю Посполитою та Османською імперією.

В цей період сторони підтримували офіційний мир і обмінювалися посольствами з метою вирішення прикордонних питань і взаємних скарг, не доводячи справу до війни. Середина 1640-х років ознаменувалася спробою короля Владислава IV залучити козаків до великої війни проти Османської імперії. 1646 року король таємно розпочав переговори з козацькою старшиною (включно з Б. Хмельницьким) про спільний похід на турків, пообіцявши збільшити козацький реєстр і військові привілеї. Було навіть зібрано кількатисячний козацький флот для морського походу. Однак польський сейм різко виступив проти «турецьких планів» Владислава IV і змусив його відмовитися від цієї авантюри, розформувавши підготовлене військо. Зрив обіцяного походу розчарував козаків, які сподівалися на легітимацію своїх прав через участь у війні, і загострив їхнє невдоволення польською владою (це було одним із чинників, що підготували ґрунт для повстання 1648 р.)³⁵.

Відносини з Портою у цей час лишалися формально мирними – султан Ібрагім I знав про воєнні приготування в Речі Посполитій, але після їхнього

³⁵ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. С. 48–49.

згортання продовжив дотримуватися політики нейтралітету, задоволений запевненнями Варшави в незмінності миру³⁶. Натомість козаки після 1646 р. тимчасово утримувалися від морських нападів, чекаючи обіцяної війни, що теж сприяло збереженню спокою на польсько-османському прикордонні³⁷.

Спалах національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 році докорінно змінив ситуацію в польсько-османських відносинах. Ще восени 1647 р., перед початком повстання, Хмельницький направив таємне посольство до Бахчисарая і Стамбула, аби заручитися підтримкою Кримського ханства та султана. Результатом цих дипломатичних кроків стало укладення в березні 1648 р. українсько-кримського союзу: хан Іслам-Гірей III погодився надати військову допомогу козакам проти польської корони, а гетьман зі свого боку зобов'язався віддати татарам здобич та бранців із поляків, а також допомогти османському султану в його війні з Венецією на Криті (т.зв. Кандійській війні). Таким чином, Хмельницький вступив у повстання як союзник васалів Османської імперії – кримських татар, що визначило міжнародний контекст конфлікту. Після раптової смерті короля Владислава IV (квітень 1648 р.) і перших перемог козаків під Жовтими Водами та Корсунем, гетьман почав шукати прямої протекторатії Османської імперії. Влітку 1648 р., скориставшись безкоролів'ям у Речі Посполитій, між Хмельницьким і султанським двором було досягнуто домовленості про прийняття Війська Запорозького під османський протекторат. За словами сучасників, султан Мехмед IV видав грамоту про «взяття Хмельницького під свою оборону та надання допомоги проти поляків». Умови цієї попередньої

³⁶ Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th centuries). An annotated edition of ahnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. Leiden, Boston, Keln, 2000. P. 471–473.

³⁷ Чухліб Т.В. «ВІЧНИЙ МИР» 1686 Р. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vichnyj_myr_1686

османсько-козацької угоди фактично уподібнювали становище Гетьманщини до васальних Молдавського й Волоського князівств: гетьман визнавав себе підданим султана, зобов'язувався сплачувати щорічну данину до османської казни та надавати допоміжне військо Порті у разі потреби.

Окрім того, козаки мали висилати певну кількість людей на службу в османський флот (гребцями на галери) та пропускати османські залоги до стратегічних фортець Поділля (зокрема, планувалося передати під османський контроль м. Кам'янець-Подільський). Натомість султан обіцяв захищати Україну від Речі Посполитої й інших ворогів та гарантував широке самоврядування козацькій державі. Фактично вже на початку Хмельниччини козацька Україна стала османським протекторатом на умовах військово-політичного союзу³⁸.

Про серйозність намірів Стамбула свідчить надісланий Хмельницькому в 1648 р. шитий золотом кафтан – традиційний дар султана васалові, що символізував офіційне визнання нового гетьмана підданим Порті. Османська імперія, розпочавши таким чином покровительство над козацькою революцією, водночас прагнула уникнути прямого воєнного зіткнення з Річчю Посполитою. Підтримка повстанців здійснювалася обережно, переважно руками васальних кримських орд. Султан наказав хану Іслам-Гірею III активно допомагати Хмельницькому військом. Зокрема, навесні 1649 р., напередодні битви під Зборовом, на вимогу Стамбула кримський хан і очаківський бейлербей виступили на підтримку козаків. Завдяки османському тиску ханство залишалося союзником Хмельницького в 1648–1653 рр., хоча його інтереси часто розходилися з козацькими. Показово, що вже у серпні 1649 р., після розгрому польської армії під Зборовом, кримський хан уклав з поляками мир без дозволу султана – за це Іслам-Гірея невдовзі було тимчасово усунуто

³⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. С. 153–154.

від влади (в 1651 р. султан поставив іншим ханом його брата Мехмеда IV Гірея)³⁹.

Отже, Порта намагалася скеровувати дії свого васала – Криму – в руслі власних дипломатичних інтересів і не допускати передчасного замирення козаків з Варшавою.

Хоча об'єктом безпосереднього дослідження даної дипломної роботи не є Гетьманська держава як окрема політична структура, однак неможливо оминати увагою її участь у міжнародних процесах середини XVII століття. Українські землі, опинившись у вирі геополітичного протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією, стали ареною складної системи воєнно-дипломатичних взаємин. У цьому контексті дії української сторони, зокрема дипломатичні ініціативи Богдана Хмельницького, її союз із Кримським ханством і спроби укладення зовнішньополітичних союзів, становлять важливий чинник, що впливав на перебіг конфлікту між двома імперіями. Відтак аналіз української участі у цих подіях є необхідною умовою для повноцінного висвітлення теми боротьби за вплив у Східній Європі.

Поразка козаків у битві під Берестечком 1651 року та укладення Білоцерківського мирного договору з поляками змінили плани гетьмана. Хмельницький змушений був піти на поступки Речі Посполитій, але таким чином ризикував втратити довіру султана. Після примирення з королем під Білою Церквою 1651 р. Б. Хмельницький мусив «виправдовуватися» перед султаном за укладення не вигідного для козаків миру.

Основною причиною цього українсько-польського порозуміння стали важкі втрати козаків у війні, але в Стамбулі непокоїлися, що гетьман може вийти з-під османської опіки. Тому турецький двір продовжив підтримувати Хмельницького: за даними літописців, уже весною 1652 р., перед походом на польське військо під Батогом, султан повернув ханський престол Іслам-Гірею та спрямував кримські орди знову на допомогу гетьману. Розгром польської

³⁹ Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721pp. С. 68–69.

армії під Батогом у 1652 р., здобутий козаками разом із татарами, відновив воєнну рівновагу на користь повстанців.

Туреччина ж і надалі діяла через Крим: у 1653 р., коли Хмельницький разом з ханом взяв в облогу польське військо під Жванцем, султан Мехмед IV навіть вирядив до Молдови регулярне османське військо, готуючись особисто втрутитися в польсько-українську війну. Проте до прямої інтервенції не дійшло: кримський хан, не бажаючи посилення османського впливу в Україні, поспішив окремо домовитися з поляками – у грудні 1653 р. було укладено Кам'янецьку (Жванецьку) угоду між ханством і Річчю Посполитою, що фактично звела нанівець плани Порти розгромити поляків силами своїх армій⁴⁰.

Таким чином, османська підтримка мала свої межі: султан був готовий використовувати козацький рух для послаблення Польщі, але прагнув робити це мінімальною ціною і без оголошення великої війни, покладаючись на васалів – татарські орди.

На тлі виснажливої війни з Річчю Посполитою Б. Хмельницький дедалі більше усвідомлював потребу в сильному зовнішньому протекторі. Восени 1653 р. він отримав від султана пропозицію прийняти османську зверхність на постійних засадах (очевидно, з перспективою введення в Україну османських гарнізонів для захисту від поляків).

Проте історична ситуація склалася інакше: у січні 1654 року, не дочекавшись прямої допомоги султана, гетьман пішов на союз із Московським царством, уклавши Переяславську угоду.

Переяславська рада 1654 року та подальше оформлення союзу з Московією стали критичною віхою у дипломатичній стратегії Богдана Хмельницького. Як зазначає І. Городець, рішення про укладення союзу з московським царем зумовлювалося комплексом військово-політичних та конфесійних факторів.

⁴⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. С. 81–82.

Перед Хмельницьким стояло питання пошуку потужного союзника, здатного забезпечити міжнародне визнання Гетьманщини, убезпечити її від повторного підпорядкування Речі Посполитій і забезпечити внутрішню стабільність. Османська імперія, хоча й демонструвала зацікавлення у союзі, все ж асоціювалася з ісламським світом, що викликало спротив серед козацької старшини та православного населення. Крім того, кримські союзники були ненадійними, зраджували у ключових моментах кампаній (зокрема, у 1651 р. під Берестечком), що підважувало перспективи довготривалого альянсу⁴¹.

Щодо Речі Посполитої, то її політика після Зборівського та Білоцерківського мирів довела нездатність до реального компромісу. Польський сейм не визнавав за козаками політичних прав, не погоджувався на створення окремого князівства або самостійного політичного суб'єкта. Релігійне питання також залишалося джерелом конфлікту – православні залишалися дискримінованими.

Московська держава, попри власні амбіції, на момент 1653–1654 рр. постала як відносно прийнятний союзник. Вона була православною, мала конфлікт із Польщею, а внутрішня стабілізація після Смутного часу дозволяла цареві Олексієві Михайловичу діяти активніше у зовнішній політиці. Хмельницький бачив у Московії державу, яка не мала претензій на ліквідацію козацького устрою в короткотерміновій перспективі, а отже – союз виглядав виграшним.

Проте Городець також наголошує: сам Переяславський акт 1654 року мав невизначений характер – сторони вкладали в нього різний зміст. Для козаків це був військово-політичний союз, що не скасовував автономії. Для Москви – це був крок до інкорпорації українських земель.

⁴¹ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Україна крізь віки. К. : Інститут історії України НАН України, 1995. Т. 8. С. 5–96.

Цей різкий поворот стався багато в чому всупереч попереднім домовленостям з Портою. Відомо, що султанська грамота 1653 р. застерігала Хмельницького від зближення з Москвою, тож визнання з січня 1654 р. номінальної зверхності московського царя, гетьман Хмельницький здійснив, незважаючи на пряму заборону з боку свого османського протектора-сюзерена.

Відразу після Переяслава турецький двір висловив невдоволення: султан вимагав від кримського хана продовжувати воювати з Річчю Посполитою і водночас не допустити переходу всієї України під владу Москви⁴². Реагуючи на новий російсько-український альянс, Османська імперія активізувала дипломатію: влітку 1654 р. до Варшави було направлено османське посольство з вимогою не укладати сепаратного миру з Москвою без відома султана⁴³. Порта побоювалася посилення Московської держави в Україні, розглядаючи це як загрозу своїм позиціям на Чорному морі та в Криму. Тому у 1654–1656 рр. султан фактично санкціонував союз свого васала – Кримського ханства – з Річчю Посполитою проти Москви: кримські загони почали воювати на боці поляків проти московських військ в Білорусі та на Правобережжі (зокрема, взяли участь у битві під Охматовим 1655 р.).

Так Османська імперія показово «карала» Хмельницького за його московський вибір, маневруючи між трьома силами – Польщею, Москвою та Гетьманщиною – аби не дати жодній з них здобути одноосібну перевагу в Україні. Війна Речі Посполитої з Москвою (1654–1667) та вторгнення Швеції у Польщу (1655) суттєво вплинули на розвиток польсько-османських відносин у середині XVII ст.

⁴² Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Видавничий дім КМА, 2010. С. 140–146.

⁴³ Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th centuries). An annotated edition of ahdnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. Leiden, Boston, Keln, 2000. 812 p.

Період т. зв. «Доби Руїни» характеризується складною грою союзів, у якій і Варшава, і Стамбул намагалися використати козацьку карту, уникаючи прямого протистояння одне з одним.

Після Переяслава 1654 р. союзником Речі Посполитої фактично виступив Кримський хан: з дозволу султана Іслам-Гірей у 1655–1656 рр. неодноразово надавав татарські орди для боротьби проти московитів, чим опосередковано допомагав і Польщі.⁴⁴ Натомість Богдан Хмельницький, розчарований обмеженістю московської допомоги та дізнавшись про плани польсько-московського перемир'я, розпочав пошук нових союзників проти Речі Посполитої.

Гетьман приєднався до анти-польської коаліції шведського короля Карла X Густава: в жовтні 1656 р. було підписано союзну Раднотську угоду, за якою Хмельницький, Швеція, Трансильванія та Бранденбург домовилися про спільний поділ польських територій. Цей крок вкрай занепокоїв Стамбул, адже семиградський князь Юрій II Ракоці – васал султана – без дозволу втягнув своє князівство у війну проти Польщі, що загрожувало спровокувати польсько-османський конфлікт.

Реакція Порти була рішучою: султан Мехмед IV засудив самовільний похід Ракоці на Польщу і наказав кримському ханові виступити проти трансильванців. Влітку 1657 р. татарські загони наздогнали і розгромили війська Ю. Ракоці, самого князя взяли в полон (він невдовзі помер від поранень). Османська імперія таким чином показала, що не дозволить своїм васалам порушувати її обережну політику стосовно Речі Посполитої. За словами дослідників, Порта на той час не мала наміру «відкривати другий фронт», продовжуючи боротьбу з Венецією за Крит, тому прагнула якнайдовше втримати мир з Польщею і приборкувала будь-які дії, які могли його зірвати.

⁴⁴ Степанков В. С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2004. Вип. 4. С. 233.

Після смерті Б. Хмельницького у 1657 році українська держава поринула в період внутрішньої Руїни, що супроводжувався іноземною інтервенцією.

Османська імперія уважно стежила за подіями в Україні, хоча безпосередньо не втручалася, дотримуючись обраної лінії дипломатичного балансування.

Гетьман Іван Виговський, наступник Хмельницького, спочатку орієнтувався на кримсько-османський напрям: за його правління 1657–1659 рр. ханство залишалося союзником України, особливо в боротьбі проти Москви (кульмінацією цього став розгром московської армії під Конотопом 1659 р., де вирішальну роль відіграла татарська кіннота).

Однак подальші події змінили конфігурацію сил: Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою (1658), що передбачав повернення Гетьманщини під владу польської корони на автономних засадах. Цей крок викликав війну з Москвою та внутрішню опозицію частини козаків.⁴⁵ У вересні 1659 р. промосковськи настроєна старшина усунула Виговського, і новим гетьманом обрали молодого Юрія Хмельницького (сина Богдана). Юрій спочатку поновив васальну залежність від царя (Переяславські статті 1659 р.), але після поразки росіян у Чуднівській кампанії 1660 р. змушений був перейти під протекцію Речі Посполитої, підписавши з польським королем Слободищенський трактат (1660).

У результаті війни Україна фактично розкололася по Дніпру: Лівобережжя залишалося під контролем Москви, а Правобережжя номінально повернулося під владу польської корони. Османська імперія сприйняла ці події стримано, воліючи не розривати мир з Польщею попри чергову зміну ситуації. В цей час Стамбул був зайнятий завершальною стадією Критської війни, тому безпосередньо не реагував на зміни гетьманів, обмежуючись

⁴⁵ Горобець В.М. ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gadjackij_dogovir

дипломатичними контактами з Варшавою та Бахчисараєм щодо дотримання умов давніх договорів⁴⁶.

На Правобережжі у першій половині 1660-х рр. тривала анархія: часті татаро-козацькі набіги, боротьба різних претендентів на гетьманську булаву та втручання Польщі спровокували глибоку кризу.

1663 року Юрій Хмельницький, не маючи можливості втримати владу, зрікся гетьманства і постригся в ченці. Польський уряд призначив правобережним гетьманом свого ставленика – паволоцького полковника Павла Тетерю (1663–1665), сподіваючись інтегрувати Правобережжя згідно з умовами Слободищенського трактату. Тетеря разом із польськими військами та татарами 1664 р. брав участь у поході короля Яна Казимира на Лівобережжя, намагаючись підкорити «московську» Україну. Однак той похід завершився невдачею; водночас на Правобережжі спалахнуло потужне народне повстання проти польської влади. В результаті Тетеря втратив підтримку і втік до Польщі.

Восени 1665 р. правобережне козацтво обрало гетьманом Петра Дорошенка – талановитого полководця і державця, який мав на меті об'єднати Україну та забезпечити її автономію у тогочасному хаосі. Дорошенко почав енергійно зміцнювати свою владу: спирався на союз із кримськими татарами, що залишалися головною воєнною силою регіону, та паралельно вів подвійну гру з Москвою і Варшавою, шукаючи найвигіднішого протектора.

Спочатку (1665–1666) він номінально визнавав зверхність польського короля, але реально дбав про незалежність свого Гетьманату. 1666 року Дорошенко розбив польські війська у кількох битвах, користуючись підтримкою татар, і фактично вигнав шляхетські залоги з більшості правобережних міст. Кульмінацією його боротьби з Польщею стала облога польського табору під Підгайцями восени 1667 р., коли 20-тисячне козацько-

⁴⁶ Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th centuries). An annotated edition of ahnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. Leiden, Boston, Keln, 2000. 812 p.

татарське військо оточило армію коронного гетьмана Яна Собеського. Лише брак продовольства у татар (які не могли довго стояти без здобичі) змусив союзників Дорошенка припинити облогу і піти на компроміс. Було укладено Підгаєцьку угоду 1667 р., за якою Польща визнала владу Дорошенка на Правобережжі та автономію краю в обмін на його васальну присягу королю й згоду обмежити козацький реєстр до 10 тис. осіб. Формально це відновлювало умови Білоцерківського миру 1651 р., але на практиці гетьман тільки вигравав час, не полишаючи планів досягти повної самостійності.

Тим часом на початку 1667 року завершилася затяжна московсько-польська війна: 30 січня 1667 р. представники царя і короля підписали Андрусівське перемир'я, поділивши між собою Україну (ДОДАТОК Г). За умовами цього договору Лівобережжя з Києвом відходило під владу Московського царства, Правобережна Україна залишалася за Річчю Посполитою, а Запорозька Січ мала перебувати під спільним контролем обох держав на період перемир'я (терміном 13,5 років).⁴⁷ Андрусівська угода була укладена без участі українських козаків і, більше того, без відома султана, що викликало невдоволення Османської імперії. У Стамбулі остерігалися, що порозуміння між Варшавою та Москвою загрожує османським інтересам, адже обидві християнські держави могли об'єднати сили проти Порти. Османський уряд, як відзначають історики, з тривогою сприйняв звістку про Андрусів: «після укладення польсько-російського перемир'я 1667 р. в Стамбулі запанувало занепокоєння – султанські чиновники і військові припускали, що ця угода може поставити під загрозу турецькі й татарські володіння». Щоб запобігти можливій коаліції Польщі та Москви проти себе, Порта вирішила активніше втручатися в українські справи. З одного боку, до Варшави було направлено надзвичайне посольство на чолі з віце-канцлером

⁴⁷ Чухліб Т. В. АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПЕРЕМИР'Я) 1667 Р. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 34–35. URL: <https://archive.org/details/biohrafencycl/A-G/page/34/mode/1up?ui=embed&wrapper=false>

Яном Радзейовським (1667), яке запевнило султана, що Андрусівське перемир'я не переросте в союз проти Османів.

З іншого боку, в самій Україні султан зробив ставку на гетьмана Дорошенка як на свого майбутнього васала, здатного протистояти і Польщі, і Москві. Петро Дорошенко після Андрусова відкрито розірвав стосунки з королем і відмовився присягати на вірність Речі Посполитій, звинувативши поляків у зраді інтересів України. Гетьман вирішив шукати протекції султана – фактично повернутися до моделі, започаткованої ще Б. Хмельницьким. Цей крок був логічним продовженням політики балансування, яку козацька старшина провадила з 1648 р.: коли захист православної України не змогли гарантувати ні Варшава, ні Москва (до того ж змовившись між собою), останньою альтернативою лишався Стамбул.

Вже влітку 1667 р. Дорошенко почав перемовини через кримського хана про умови переходу під султанську руку. Заручившись підтримкою більшості правобережної старшини і народу, гетьман скликав Генеральну військову раду, яка 10–12 березня 1669 р. в місті Корсуні одностайно ухвалила рішення прийняти Османську імперію в зверхники та уклала союзний договір з султаном Мехмедом IV. За цією Корсунською угодою 1669 року Правобережна Козацька держава ставала васальною щодо султана на правах широкої автономії. Дорошенко отримав від султана титул бея (намісника) «українського санджаку» – тобто був визнаний володарем України під османською опікою.

Важливо, що умови протекції були надзвичайно вигідними для козаків і фактично дублювали старі домовленості часів Хмельницького: Османська імперія зобов'язувалася допомагати козакам у війнах проти Польщі й Московії, але не втручатися у внутрішній устрій України, не вимагати податків і не розміщувати в містах османських гарнізонів чи мечетей; кримські татари також мали не брати ясиру та не чинити шкоди населенню Гетьманщини. Натомість козацький гетьман визнавав себе васалом султана, зобов'язувався воювати разом з османськими військами проти всіх ворогів Порти (окрім

Кримського ханства, з яким належало жити «вічно у приязні») та передати Туреччині фортецю Кам'янець на Поділлі. Дослідники відзначають, що ці умови майже дослівно повторювали пункти договору, укладеного Б. Хмельницьким із султаном ще 1651 року, – саме на нього спирався Дорошенко, обґрунтовуючи своє підданство султану.⁴⁸

Так чи інакше, навесні 1669 р. Османська імперія офіційно взяла під свою опіку Правобережну Україну. Це стало поворотним моментом у польсько-османських взаєминах – дипломатична гра підходила до кінця, поступаючись місцем відкритому збройному протистоянню, яке вибухне вже за кілька років (війна 1672–1676 рр.).

Таким чином, у 1630–1650-х роках відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією пройшли складний шлях від співіснування в умовах хиткого «збройного нейтралітету» до поступового втягнення Османів в український кризовий вузол.

Для цього періоду було характерне дипломатичне балансування – обидві держави намагалися використати козацький фактор у власних інтересах, уникаючи прямої війни одна з одною. Річ Посполита загалом дотримувалася ухвалених з Портою мирних угод, стримувала наскоки запорожців і час від часу йшла на союз із Кримським ханством проти спільного ворога (Москви або бунтівних козаків).

Натомість Османська імперія, до пори зайнята іншими фронтами, виявляла обережність: султани воліли ослаблювати Польщу опосередковано – підтримуючи козацькі повстання і скеровуючи проти неї татарські орди, – але не вступати у велику війну до завершення боротьби з Венецією за Середземномор'я⁴⁹. Обидві сторони активно вели переговори і висилали посольства: зокрема, польські дипломати не раз навідувалися до Стамбула з метою запевнити султана у незмінності «вічного миру» та відвернути загрозу

⁴⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Н. Яковенко. Київ : Генеза, 1997. С. 259–260.

⁴⁹ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Видавничий дім КМА, 2010. С. 140–146.

османського нападу (як це було після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р.).

Кульмінацією цього періоду стала поява османської протекції над Козацькою Україною (державою-гетьманатом): від перших таємних домовленостей 1648–1651 рр. до офіційного васалітету, оформленого 1669 р. Корсунською угодою. Усе це ознаменувало завершення середини XVII ст. як окремого етапу польсько-османських відносин – етапу відносної рівноваги й дипломатичної гри, що передував відкритим війнам 1670-х років. По суті, до 1669 року між Варшавою і Стамбулом зберігався хиткий мир, який обидві сторони підтримували, маневруючи між війною та переговорами, поки наростання конфлікту інтересів в Україні не зробило збройне зіткнення неминучим.⁵⁰

3.2. Війна та дипломатія в польсько-турецьких відносинах 1669–1676 років.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р., що фактично розділило українські землі між Московським царством і Річчю Посполитою, гетьман Правобережжя Петро Дорошенко постав перед вибором покровителя для збереження автономії України. Втративши надію на допомогу короля Речі Посполитої та не отримавши бажаних гарантій від московського царя, Дорошенко звернувся до Османської імперії.

У березні 1669 р. старшинська рада в Чигирині ухвалила рішення про перехід Правобережної Гетьманщини під протекцію султана. Цей українсько-турецький договір 1669 року передбачав визнання османської зверхності над Правобережною Україною, зберігаючи за козацькою державою внутрішню автономію та традиційний устрій.

Султан Мегмет IV зі свого боку урочисто затвердив статус Дорошенка як васального правителя: прислав йому в дарунок золоту булаву та почесний

⁵⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2011. С 74–75.

кафтан для підтвердження гетьманських повноважень. Османська імперія, щойно завершивши успішну війну з Венецією (1669, завоювання Крита), була готова поширити свій вплив на українські землі, скориставшись ослабленням Речі Посполитої тривалими війнами.

Реакція Речі Посполитої на зміну статус-кво в Україні була суперечливою. З одного боку, у Варшаві усвідомлювали небезпеку турецької експансії, з іншого – не бажали йти на радикальні поступки козакам. Наприкінці 1669 р. польський уряд розпочав переговори з Дорошенком, сподіваючись відвернути його від союзу з Портою. Великий коронний гетьман Ян Собеський наполягав на необхідності порозуміння з козацьким гетьманом і підтримував ідею широкої автономії Правобережжя у складі Речі Посполитої.

На перемовинах у Острозі 1670 р. представники Дорошенка висунули вимоги: розширення меж козацької території за рахунок Поділля, Волині та Полісся; ліквідація церковної унії; підтвердження всіх прав і привілеїв Війська Запорозького; заборона розквартирування коронного війська на козацьких землях тощо. Фактично йшлося про визнання «Руського князівства» – окремої автономної української провінції під протекцією короля.

Однак польський сейм не був готовий погодитися на такі умови. Уряд Речі Посполитої відхилив пропозиції Дорошенка і зробив ставку на його конкурента – уманського полковника Михайла Ханенка, проголосивши того «гетьманом» Правобережної України, лояльним до Польщі. Відмова Варшави задовольнити автономістські прагнення козацької старшини зірвала україно-польське порозуміння. У відповідь Дорошенко восени 1670 р. остаточно підтвердив васальну присягу султанові й перейшов під «високу руку» Османської імперії.

Правобережна Гетьманщина стала османським васалом – це змінило баланс сил у Східній Європі та створило привід для прямого втручання Порту в українські справи. На початку 1671 р. польська сторона ще раз намагалася схилити Дорошенка до союзу, але переговори успіху не мали.

Ситуація швидко переросла у військовий конфлікт. У серпні 1671 р. коронний гетьман Ян Собеський розпочав воєнні дії проти Дорошенка, вступивши на Правобережжя на чолі польського війська. Козацькі полки Дорошенка і союзні татари чинили опір під Брацлавом, Вінницею, Кальником, проте до кінця жовтня 1671 р. поляки зайняли значну частину Брацлавщини.

На боці Речі Посполитої активно виступили прихильники Ханенка та частина правобережного козацтва, що полегшило польський наступ. Успіхи польської армії на Правобережжі викликали тривогу в Стамбулі. Порта розцінила дії поляків як порушення *status quo* і привід до відкритої війни. Навесні 1672 р. султан Мегмет IV особисто очолив величезну османську армію, зібрану під Адріанополем для походу на Польщу.

Кримський хан отримав наказ підтримати султана, а васальні господарі Молдавії та Валахії також мали долучитися до походу. У травні 1672 р. до Варшави прибув посол Ф. Висоцький із Стамбула зі страшним попередженням: якщо Річ Посполита не відмовиться від претензій на Україну, султан розпочне війну. Одночасно польський уряд гарячково шукав союзників перед загрозою османського наступу.

У грудні 1671 – березні 1672 рр. в Москві пройшли переговори, що завершилися укладенням нового договору про співпрацю: московське царство обіцяло вислати на допомогу Польщі козацькі полки та калмицькі загони в разі турецько-татарського нападу. Втім, цей російсько-польський союзний договір залишався скоріше декларацією.

На практиці ж ані московські ратні полки, ані значні запорозькі сили не встигли прийти на допомогу полякам у вирішальні місяці 1672 року. Річ Посполита фактично опинилася сам-на-сам перед потугою Османської імперії.

Незважаючи на смертельну загрозу, політична еліта Речі Посполитої продовжувала боротьбу внутрішніх груп і недооцінювала небезпеку. Ян Собеський, який мав великий досвід боїв з татарами, бив на сполох і пропонував невідкладні заходи для оборони країни. Зокрема, він радив королю

навіть піти на союз із Дорошенком, «дозволивши йому все, чого він хоче», аби тільки залучити козаків на бік Польщі у війні з турками.

Проте король Міхал Корибут Вишневецький та більшість сенаторів відкинули ідею порозуміння з Дорошенком. Також було згаяно час для зміцнення оборони: незважаючи на вимоги Собеського, коронне військо не було збільшене (налічувало лише близько 16–17 тисяч жовнірів напередодні вторгнення), не укріплено належним чином стратегічну фортецю Кам'янець, куди пропонувалося впустити кілька тисяч запорожців для гарнізонної служби. Лише в липні 1672 р., вже коли османська армія була в поході, король наказав терміново стягнути додаткові загони до Кам'янця, але було надто пізно.

Така недалекоглядна дипломатія і військова пасивність з боку Речі Посполитої значною мірою полегшили Османам задачу вторгнення.

На початку серпня 1672 р. османська армія чисельністю до 80–100 тисяч вояків (турецькі регулярні частини, загони васалів – кримських татар, молдаван і волохів, а також кілька тисяч козаків-дорошенківців) вдерлася на Поділля. Головним ударом султан Мегмет IV оточив місто-фортецю Кам'янець-Подільський – ключ до подальшого просування вглиб Польщі.
(ДОДАТОК Д)

Попри мужню оборону українсько-польського гарнізону, після двотижневої облоги та інтенсивного штурму османські війська 27 серпня 1672 р. опанували Кам'янець. Втрата цієї найпотужнішої твердині східних кордонів приголомшила Річ Посполиту. Подальший наступ турецько-татарського війська на Галичину залишався практично безперешкодним.

Частина османських сил рушила на Львів, інша – зайняла містечко Бучач у Галичині. Король Міхал Вишневецький не зміг зібрати достатньо військ для відсічі і відступив, натомість татарські загони хана спустошували довколишні землі. Хоча Ян Собеський провів кілька сміливих рейдів проти татарських чамбулів, частково розгромивши їх під Краснобродом та Комарним у жовтні 1672 р., ці локальні успіхи не змінили загальної картини.

Річ Посполита опинилася на межі катастрофи та була змушена просити миру. 18 жовтня 1672 р. у м. Бучач було укладено польсько-турецький мирний договір, який зафіксував поразку Речі Посполитої у першому етапі війни. (ДОДАТОК Е)

Умови Бучацького миру були вкрай тяжкими для поляків. Річ Посполита офіційно зрікалася влади над Правобережною Україною: територія Брацлавського воєводства і південь Київського воєводства передавалися під владу гетьмана Петра Дорошенка як османського васала.

Султан визнав ці козацькі землі окремим утворенням – в польському тексті угоди вперше з'явився термін «Українська держава», що відображав автономний статус Дорошенкової Гетьманщини у складі султанських володінь.

Західне Поділля з фортецею Кам'янцем безпосередньо відходило Османській імперії, увійшовши до складу новоствореного Кам'янецького ейялету (подільського пашалику). Решта земель України, включно з Західною (Галичина, Волинь) і Лівобережною, залишалися під владою Польщі та Московії відповідно.

Окрім територіальних втрат, Річ Посполита зобов'язалася сплатити одноразову контрибуцію в розмірі 80 тисяч талерів та щорічно сплачувати султанові данину («збиток») у 22 тисяч золотих.

Таким чином, Польща фактично визнавала себе васалом султана в обмін на мир. Для Дорошенка ці умови теж були далеко не ідеальними: Османська імперія закріплювала своє панування на Правобережжі, що ставило хрест на сподіваннях гетьмана об'єднати всі українські землі в незалежну соборну державу.

Водночас завдяки цьому договору Дорошенко досяг легітимного міжнародного визнання свого гетьманату. Султанські дипломати демонстративно залучили козацьких посланців до переговорів у Бучачі – представники Дорошенка були присутні в турецькій делегації та намагалися

відстояти інтереси Гетьманщини (наприклад, пропонували встановити західний кордон козацької території по річках Горинь і Лабунь).

Після укладення миру султан щедро нагородив васала: Порта надіслала до Чигирини грамоти про затвердження Дорошенка гетьманом «Руської провінції» під протекторатом султана, разом із почесними клейнодами та багатим одягом для нього і старшини. Бучацький мир викликав шок і обурення в Речі Посполитій.

Втрата Поділля та васальна залежність від султана були сприйняті шляхтою як національне приниження, що паплюжить честь держави. Коли звістка про умови миру дійшла до Варшави, шляхетський сейм навесні 1673 р. відмовився ратифікувати договір і постановив продовжувати війну до «чесного» миру.

Рішучий настрій польської сторони підтримувала й міжнародна обстановка: Габсбурги та Папський престол були стривожені османською експансією вглиб Європи, і хоча прямої військової допомоги тоді Польща не отримала, султан мусив враховувати можливість утворення антисултанської коаліції. Таким чином, Бучацький договір 1672 р. хоч і зафіксував тимчасову перемогу Османської імперії, але не приніс тривалого миру. З обох боків готувалися до нового раунду війни.

Невдовзі після зриву ратифікації миру військові дії поновилися. Річ Посполита кинула всі сили, аби реваншуватися за приниження 1672 року. Коронний гетьман Ян Собеський, не чекаючи формального оголошення війни, восени 1673 р. повів польсько-козацьке військо в наступ на османські гарнізони, що залишилися в Подільському воєводстві. Вирішальна битва цієї кампанії відбулася 11 листопада 1673 р. під Хотином (на Дністрі), де стояла табором 35-тисячна армія Османів під проводом паші Гусейна.

Собеський здобув блискучу перемогу: турецьке військо було вщент розгромлене – близько 20 тисяч османських вояків полягло на полі бою, в польські руки потрапили всі османські гармати (понад 120) і безліч знамен. Перемога під Хотином стала тріумфом Яна Собеського і докорінно змінила

стратегічне становище. Польща відновила бойовий дух, до коронного війська почали масово приставати загони Правобережного населення, що повставали проти турків. Хоча султанська армія ще утримувала Кам'янець і частину Поділля, ініціатива перейшла до поляків. На хвилі хотинського успіху в червні 1674 р. польська шляхта одностайно обрала Яна Собеського королем.

Новий монарх продовжив війну, сподіваючись вигнати турків з України. У 1674–1675 роках військові дії тривали зі змінним успіхом, переважно на теренах Правобережної України. Ян III Собеський уклав перемир'я з Московією, щоб зосередитися на південному фронті, і здійснив кілька походів на Брацлавщину та Поділля. Польсько-козацькі загони ненадовго відвоювали в османів частину Правобережжя – було зайнято міста Бар, Могилів, частину Уманщини. Проте закріпити ці здобутки виявилось важко, оскільки місцеве населення, виснажене попередніми війнами, неохоче підтримувало нову польську адміністрацію.

Султан, своєю чергою, не полишав планів реваншу. Влітку 1675 р. великий візир Кара-Мустафа зібрав у Молдавії нову османсько-татарську армію (близько 50 тис.) і рушив через Правобережжя в напрямку Львова. Татари випалили околиці Бродів і наблизилися до Львова у вересні 1675 р. Ян Собеський з відносно малими силами (6–7 тисяч військ) став табором під Львовом, біля села Лісиничі.

У вирішальній битві 24 серпня 1675 р. король особисто очолив атаку на переважаючі сили противника і вщент їх розбив під стінами Львова. Ця перемога врятувала Галичину від окупації – татари відступили, не зумівши захопити Львів.

У той же час героїчну оборону здійснив невеликий польський гарнізон замку в Тереховлі (облога у вересні–жовтні 1675 р.): містечко вистояло, що додатково деморалізувало ворога. Кампанія 1675 р. завершилася загальним виснаженням сторін: султанські війська зазнали втрат і відкотилися на Поділля, поляки ж не мали ресурсів для повного вигнання османів з Кам'янця.

На осінь 1676 р. Османська імперія підготувала останній великий наступ проти Речі Посполитої перед зимою. 50-тисячна турецько-татарська армія на чолі з новим великим візиром Ібрагімом Шейтан-пашею й кримським ханом Селім-Гіреєм перетнула Дністер і рушила до Львова. Ян III Собеський зустрів ворога на Поділлі, зайнявши оборону біля містечка Журавно над Дністром.

З 13 вересня до початку жовтня 1676 р. під Журавном тривали запеклі бої: польсько-литовська армія (близько 20 тис. військ) опинилася в оточенні і героїчно стримувала штурми османів та татар, які чисельно переважали щонайменше удвічі. Король Собеський особисто керував обороною табору і надихав воїнів на відсіч. Після кількох тижнів безрезультатних атак турецький командувач, сам зазнавши значних втрат та усвідомивши наближення зими, погодився піти на перемовини.

7 жовтня 1676 р. було укладено Журавненський мирний договір, який завершив польсько-турецьку війну 1672–1676 рр.⁵¹ Умови Журавненського миру загалом повторювали положення попереднього Бучацького договору. Османська імперія зберігала за собою Подільський ейялет із Кам'янцем, а Правобережна Україна лишалася під владою султанського протекже (формально гетьмана Дорошенка, фактично ж після його усунення – призначеного Портою нового «правобережного гетьмана»).

Головним здобутком Речі Посполитої було скасування принизливих фінансових умов: Журавненський договір анулював зобов'язання Польщі сплачувати щорічну данину та будь-які контрибуції султанові. Польща домоглася також повернення частини захоплених територій на Правобережжі – за деякими даними, приблизно двох третин земель, віднятих у 1672 р., хоча подробиці розмежування залишалися нечіткими. Крім того, сторони домовились обмінятися полоненими: османи звільнили близько 10 тисяч християнських невільників, захоплених під час набігів.

⁵¹ Михеєнко М. М. Журавненський мирний договір 1676. Юридична енциклопедія: у 6 т. ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д - Й. 741 с.

Журавненська угода дещо поліпшила позиції Речі Посполитої порівняно з Бучацькою: держава позбавлялася васальних повинностей, повертала під свій контроль частину Правобережної Київщини та Брацлавщини, здобувала паузу для відновлення сил. Водночас основні здобутки Османської імперії залишилися незмінними – Поділля залишалося під турецькою окупацією, а значна частина Правобережної України все ще вважалася султанським леном. Туреччина втримала за собою контроль над ключовою фортецею Кам'янцем, продовжуючи панування в регіоні. Як відзначають історики, Журавненський мир був компромісом, продиктованим взаємним виснаженням воюючих сторін. Він не вирішив остаточно боротьби за українські землі, а лише заморозив конфлікт на кілька років. Завершення польсько-турецької війни 1672–1676 рр. суттєво змінило дипломатичний ландшафт Східної Європи.

Річ Посполита, хоч і уникла остаточного розгрому, все ж втратила багаті подільські землі майже на три десятиліття. Османська імперія досягла піку своєї експансії на українських теренах, закріпивши васальну залежність Правобережжя.

Правобережна Гетьманщина Петра Дорошенка, навколо якої точилася боротьба, врешті зазнала краху: у вересні 1676 р., одразу після Журавненського миру, Дорошенко зрікся булави і здався московським військам – його проєкт «козацької автономії під протекторатом султана» остаточно провалився.

Влада в спустошеному Правобережжі перейшла до нового османського ставленика – гетьмана Юрія Хмельницького (1681 р. між Московією, Османською імперією та Кримом буде укладено Бахчисарайський мир, що розділить сферу впливу над цими землями). Війна 1669–1676 рр. продемонструвала обмеженість можливостей польської дипломатії без підтримки ззовні і згубні наслідки відсутності єдності з козаками. Річ Посполита була позбавлена союзників – Москва хоча й обіцяла допомогу, але фактично утрималась від активних дій, адже сама претендувала на частину української спадщини. У той же час розділеність самої України не дозволила

створити єдиний антиосманський фронт: чимало козаків Правобережжя воювали на боці султана, тоді як запорожці Івана Сірка продовжували партизанську війну проти турків і татар окремо від поляків.

Отож у підсумку основний тягар боротьби з Османською імперією ліг на польське військо та народні маси українського населення Галичини й Поділля, які зі зброєю в руках боронили свої міста і села від загарбників. Ян III Собеський, як полководець і дипломат, усвідомив цю реальність і проводив політику залучення українських сил до спільного спротиву турецько-татарській агресії. Саме завдяки героїчному опору українських міщан і селян, підтриманих запорозькими козаками, польським залогами вдалося уповільнити османський наступ на Поділлі та в Галичині в 1672–1676 рр.

Цей досвід поклав основу для майбутнього польсько-козацького військового співробітництва проти Османів. Уже невдовзі Ян Собеський, згуртувавши сили християнських держав, завдав нової нищівної поразки Османській імперії під Віднем 1683 р., а в 1699 р. Річ Посполита за підсумками Карловицького конгресу остаточно повернула собі втрачене Поділля. Таким чином, у 1669–1676 роках боротьба Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі увійшла в кульмінаційну фазу: дипломатичні маневри тісно переплелися з воєнними кампаніями, визначаючи долю України і баланс сил у всьому регіоні. Здобутки та прорахунки цієї війни стали важливим уроком для обох імперій і вплинули на подальшу стратегію їхніх відносин у наступні десятиліття.⁵²

3.3. Боротьба за контроль над територією українського Правобережжя. Наслідки протистояння.

Закінчення польсько-турецької війни 1672–1676 рр. позначило новий етап у боротьбі за територію українського Правобережжя. Після облоги

⁵² Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. К., 1991. С. 113–115.

Журавна було укладено перемир'я - Журавненський мир 1676 р., за яким Османська імперія утримала за собою Поділля з ключовою фортецею Кам'янець-Подільський та отримала формальний контроль над частиною Правобережжя. Річ Посполита, знесилена війною, погодилася на ці втрати, а королем було обрано Яна III Собеського, полководця, який прославився перемогами над османами. Правобережжя опинилося спустошеним постійними бойовищами: більшість міст і сіл були зруйновані або занепали, значна частина населення переселилася на Лівобережжя або загинула. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, який у попередні роки сперся на османську підтримку задля об'єднання України, у 1676 р. капітулював перед московсько-козацькими військами гетьмана Івана Самойловича. Дорошенка було вивезено до Московщини, де він перебував до кінця життя (помер 1698 р.), що фактично поклало край його політичній діяльності.

Після усунення Дорошенка Османська імперія намагалася зберегти свій вплив на Правобережжі, використовуючи як маріонеткового правителя сина Богдана Хмельницького – Юрія Хмельницького. У 1677 р. султан призначив Юрія Хмельницького гетьманом (князем) так званого «Османського васального ханства» в Правобережній Україні. Він мав правити від імені султана, спираючись на турецько-татарські гарнізони. Проте реально влада Ю. Хмельницького була номінальною та залежала від присутності османських військ.

Головною столицею обрали Чигирин – колишню гетьманську резиденцію. Це спричинило Чигиринські походи 1677–1678 рр.: Османські сили на чолі з великим візиром розпочали наступ на Чигирин, прагнучи закріпитися на Правобережжі, а московські полки та козаки Івана Самойловича обороняли місто.

У вересні 1677 р. перший османський штурм Чигирин було відбито. Наступного 1678 р. османська армія повторила похід і після запеклої битви захопила зруйнований Чигирин. Втримати місто, однак, не вдалося – московсько-козацькі війська відступили за Дніпро, а Османська імперія,

зазнавши великих втрат, вирішила знищити укріплення Чигирин і полишити його. Відступаючи, гетьман Самойлович здійснив масове переселення правобережного населення на Лівобережжя (так звана «великий згін» 1678–1679 років) – цілі містечка і села були примусово переведені через Дніпро, аби спустошити край і зробити його непридатним для османського панування.

У результаті Правобережна Україна наприкінці 1670-х років перетворилася на демографічно спустілий «театральний майданчик», за контроль над яким змагалися сусідні держави. Бахчисарайський мир 1681 року та розподіл сфер впливу. Війна між Московським царством і Османською імперією за Україну тривала до початку 1680-х років. Обидві сторони вичерпали наступальний запал і шукали компромісу.

13 січня 1681 р. у Бахчисараї було підписано російсько-турецько-татарську мирну угоду на 20 років. Бахчисарайський мир 1681 р. зафіксував новий баланс сил: султан визнав зверхність московського царя над Лівобережною Україною разом із Києвом, а також закріпленими за Московією містами на правому березі – зокрема, Васильковом, Трипіллям, Радомишлем. Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ. Натомість Османська імперія підтвердила свій контроль над Поділлям (з Кам'янцем) і південною Київщиною, де продовжував правити поставлений султаном господар Юрій Хмельницький (хоча реальна влада останнього була мінімальною). Кордон між державами встановлювався по річці Дніпро. Обидві сторони домовилися не заселяти пустельні землі між Дніпром та Південним Бугом – так звані «козацькі землі» Правобережжя мали залишатися незайманими впродовж 20-річного перемир'я.

Також було узгоджено, що ні султан, ні цар не прийматимуть під свою протекцію запорозьких козаків з Правобережжя, аби стримати їх використання у боротьбі один проти одного. За умовами миру московський уряд зобов'язався сплачувати щорічну данину кримському ханові, а козакам гарантувалися права на промисли – вільно рибалити в Дніпрі та його притоках, добувати сіль у причорноморських лиманах та здійснювати вільне плавання

по Дніпру аж до Чорного моря. Бахчисарайський договір фактично поділив українські землі між Московською державою та Османською імперією.

Умови цього миру викликали незадоволення української сторони. Гетьман Лівобережжя Іван Самойлович протестував проти розчленування України, адже тепер під владою московського царя залишалася лише Лівобережна Гетьманщина і Запорожжя, тоді як Правобережжя офіційно закріплювалося за султаном. Самойлович, який мріяв продовжити справу Богдана Хмельницького – об'єднати обидва береги Дніпра під гетьманською булавою, – вбачав у Бахчисарайському мирі загрозу цій меті.

До того ж, турецький протекторат над Правобережжям відкривав шлях для можливого відродження там альтернативної гетьманської влади, що підривало б позиції Самойловича. Невдоволення угодою висловлювала і Річ Посполита, яка хоча й не була стороною договору, але вважала Правобережжя своєю юридичною територією. Польща розцінила російсько-турецьке порозуміння як загрозу своїм інтересам і демонстрацію того, що сусіди ділять українські землі без її участі.

Султан Мегмет IV, у свою чергу, розглядав Бахчисарайський мир як важіль тиску на Річ Посполиту, щоб примусити поляків прийняти османські умови на переговорах про остаточний мир. Варто відзначити, що деякі важливі умови Бахчисарайської угоди залишилися лише на папері. Уже невдовзі після підписання мирного договору Османська імперія порушила його положення про незаселення Правобережжя. Султан передав у 1681 р. формальне управління Правобережною Україною молдавському господареві Георгію Дуці (Дука), наказавши йому колонізувати спустошений край.

Дука почав роздавати землі, видав універсали із закликами до населення повертатися, обіцяв різноманітні пільги й привілеї переселенцям, фактично відновлюючи на місцях козацький устрій (полково-сотенну систему). Внаслідок цього вже 1681–1683 рр. на Поділлі й Південному Правобережжі з'явилися нові мешканці – як з Молдавії, так і з числа українців, що втекли раніше.

Таким чином, Османська імперія фактично проігнорувала власні зобов'язання щодо «незаселення» спірних земель. Ба більше, коли у квітні 1682 р. у Стамбулі султан нарешті ратифікував текст Бахчисарайського договору, з нього було викреслено статтю про незаселену територію між Бугом і Дніпром. Це свідчило, що Османська імперія не збиралася надовго лишати Правобережжя пустою.

Поки Московія й Османська імперія досягали компромісу, Річ Посполита готувалася повернути втрачені правобережні землі. Король Ян III Собеський, будучи талановитим полководцем і поборником християнської коаліції проти мусульман, не полишав планів реваншу.

Уже наприкінці 1670-х років, попри формальне перемир'я з Портою, на польсько-турецькому прикордонні тривали дрібні сутички. Від 1676 до 1683 року. польські загони та загони українських козаків-запорожців під керівництвом славнозвісного кошового Івана Сірка здійснювали спільні антиосманські акції.

Зокрема, Сірко прославився сміливими набігами на Кримське ханство й Очаківські землі, відтягуючи сили противника та руйнуючи османські опорні бази в пониззі Дніпра. Хоча 1 серпня 1680 р. Іван Сірко помер, його багаторічна боротьба проти татар і турків сприяла ослабленню тиску Османів на Правобережжя і створила образ запорозьких козаків як «стримуючої сили» степового фронту.

Після початку Великої Турецької війни (коаліції «Священної ліги» з Османською імперією) геополітична ситуація сприяла активнішим діям Польщі в українських землях. Кульмінацією стало віденське визволення 1683 року: восени 1683 р. польське військо на чолі з королем Собеським завдало нищівної поразки османській армії під стінами Відня. Ця перемога не лише врятувала Австрію, але й різко підняла престиж Речі Посполитої та зміцнила її позиції у боротьбі з Османами.

Ян III Собеський, скориставшись ситуацією, негайно перейшов у наступ на османські володіння в Східній Європі. Він поставив перед собою завдання

вигнати турків з Правобережної України й Поділля. Для цього король вирішив відродити козацтво на Правобережжі як військову силу, лояльну польській короні. Уже 1684 року, за ініціативи Собеського, польський сейм офіційно санкціонував відновлення козацьких полків на Правобережжі. Король призначив гетьманом правобережного козацтва полковника Стефана (Куницького) – колишнього соратника Дорошенка. Той отримав завдання сформувати полки з місцевих жителів та переселенців і організувати оборону краю від турків. Куницький розгорнув діяльність у місті Немирові, видавав універсали із закликом до козаків та селян повертатися на Правобережжя. Незабаром почалося заселення спустошених міст – було відбудовано і знову заселено Корсунь, Богуслав та інші містечка, що лежали в руїнах з часів Руїни. Козацький полковий устрій відроджувався, причому нові правобережні полки формувалися за зразком гетьманщини.

Наприкінці 1683 – на початку 1684 р., паралельно з успіхами Яна Собеського під Віднем та в Угорщині, правобережні козаки під проводом Куницького здійснили сміливий похід у Молдову. Вони дійшли до османських твердинь на Дністрі: спалили турецькі укріплення у Бендери та Аккермані. Проте на зворотному шляху козацьке військо було атаковане переважаючими силами татар і зазнало поразки. Полягло багато козаків, а сам гетьман Куницький загинув.

Правобережні козаки обрали натомість нового ватажка – ним став Андрій Могила (нащадок молдавського князівського роду). Гетьман Андрій Могила (1684–1689 рр.) продовжив політику на зміцнення козацької автономії під протекцією Речі Посполитої. За його керівництва козаки спільно з поляками відбили у турків кілька міст на Поділлі і розгорнули активне освоєння краю. Відомо, що у війську Собеського, котре діяло проти османів у 1680-х роках, брали участь значні козацькі контингенти – так, у Віденській битві 1683 р. було близько 5 тисяч українських козаків добровольців, серед яких прославився уродженець Кульчиць Юрій Кульчицький (відомий як розвідник і герой Австрії). Дії Собеського фактично порушили умови

попередніх договорів, однак Польща тепер не відчувала себе зв'язаною Журавненським перемир'ям. Ян III формально оголосив відновлення «старого ладу» на Правобережній Україні – повернення козацьких прав і вольностей тим козакам, що залишаться вірними польській короні.

Було видано королівський універсал про відновлення козацтва, а сейм у Варшаві затвердив повернення реєстровим козакам їхніх давніх прав та привілеїв. Наслідком стало справжнє народне переселення на Правобережжя. Українське населення масово ринуло з Лівобережжя і Запорожжя назад через Дніпро, сподіваючись на отримання козацьких вольностей і землі. За свідченням сучасників, правобережні міста «виросли мов з-під землі» – настільки швидко вони заселялися. Старі полкові центри – Біла Церква, Корсунь, Умань, Вінниця та інші – оживали й відбудовувалися. Втечі селян і міщан з Лівобережної Гетьманщини набули такого масштабу, що гетьман І. Самойлович змушений був приставити сторожу вздовж Дніпра, аби стримувати відтік підданих на правий берег.

Масове переселення на Правобережжя та відновлення там козацького устрою суттєво вплинуло на міжнародні відносини. По-перше, це стало одним з факторів, що ускладнювали московсько-польські переговори про укладення тривалого миру. Самойлович і московський уряд непокоїлися, що відродження козацької автономії на Правобережжі за польської підтримки може завадити їхнім планам закріпити возз'єднання України під єдиною рукою. По-друге, Польща й Москва мали узгодити спільні дії проти Османів. Зрештою, незважаючи на суперечності, у квітні–травні 1686 р. Річ Посполита і Московське царство підписали договір про «Вічний мир» 1686 року.⁵³

Ця угода підтвердила Андрусівське перемир'я 1667 р., закріпивши навічно поділ Гетьманщини: Лівобережжя з Києвом відходило до Московії, Запоріжжя визнавалося підданством царя, а Правобережна Наддніпрянщина

⁵³ Чухліб Т.В. «ВІЧНИЙ МИР» 1686 Р. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. С. 584–585. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vichnyj_myr_1686

офіційно залишалася за Польщею, хоча і було обумовлено, що поляки не будуть заселяти відновлені містечка на межі вздовж Дніпра. Тобто Варшава зобов'язалася не відновлювати населених пунктів у безпосередній прибережній зоні (ймовірно, аби зберегти нейтральний буфер).

В обмін на це Московія вступала у війну проти Османської імперії і Криму на боці «Священної ліги», зобов'язуючись організувати воєнні кампанії проти Кримського ханства. Так Москва вперше приєдналася до європейської антиосманської коаліції. Укладення «Вічного миру» остаточно узаконило поділ України по Дніпру та поставило крапку в багаторічному протистоянні між Варшавою і Москвою за гетьманську спадщину.

Для українських земель це мало трагічний наслідок: розрив політичної єдності. Хоча Ян III Собеський вимушено визнав суверенітет Москви над Лівобережжям, він зберігав рішучість повернути собі Правобережжя. З іншого боку, гетьман І. Самойлович, попри невдоволення, змушений був прийняти умови миру – за наказом царя він навіть видав універсал по Гетьманщині, закликаючи населення не тікати на Правобережжя і припинити зносини з «свавільними» козаками Могили.

Тим часом, улітку 1687 р. Московія розпочала перший Кримський похід (військо князя Голіцина за участі козацьких полків), що, щоправда, завершився невдало через брак продовольства та татарську тактику випаленої землі. Невдачі цієї кампанії спричинили опалу Самойловича – московське командування звинуватило його у провалах, і восени 1687 р. гетьмана було усунуто.

Новим гетьманом Лівобережної України обрали Івана Мазепу (1687–1709)⁵⁴, який невдовзі зарекомендував себе вмілим політиком, здатним маневрувати між Варшавою, Москвою і Стамбулом. Воєнно-дипломатичні події кінця 1680-х – 1690-х років. Після 1686 р. боротьба за Правобережну Україну стала складовою частиною ширшого конфлікту між Священною

⁵⁴ Hetman Ivan Mazepa: Postat', Otochennia, Epokha (Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха). С. 50.

лігою (Австрія, Річ Посполита, Венеція; з 1686 р. – й Московія) та Османською імперією, відомого як «Велика Турецька війна» 1683–1699 рр..

На теренах Східної Європи цей конфлікт проявлявся у тривалому протистоянні за повернення Поділля та утримання контрольованих територій Правобережжя. Польща, прагнучи реваншу за приниження Бучацького і Журавненського договорів, не шкодувала сил для війни. Впродовж 1684–1691 рр. Ян III Собеський особисто очолював кілька військових експедицій на південь від Дністра і на Поділля.

У 1684 р. польсько-козацьке військо здійснило Перший молдавський похід, маючи на меті встановити контроль над Молдавією і нижнім Дунаєм. Попри тактичні успіхи (взято Ясси, отримано васальну присягу від молдавського господаря), стратегічної перемоги не досягнуто – закріпитися в Молдавії полякам не вдалося. Натомість увагу зосередили на Поділлі: у 1685–1686 рр. Собеський намагався відбити Кам'янець-Подільський – головну турецьку твердиню регіону, однак облогові заходи успіху не мали, і турецька залога протрималася в Кам'янці.

Частково це компенсувалося тим, що правобережні козаки (полки Могили та полковника Семена Палія) очистили від османів окремі містечка та замки навколо Кам'янця. У 1686–1688 рр. було звільнено від турецької присутності значну частину Подільського воєводства (крім самого Кам'янця) та південні райони Брацлавщини. Польща відновила адміністрування на цих землях, призначаючи старост і комендантів замків.

Одночасно Московське царство вело бойові дії проти Кримського ханства, яке було союзником Порти. У 1689 р. відбувся другий невдалий похід московсько-козацького війська на Крим. Лише на третьому етапі війни, коли 22-річний цар Петро I особисто взяв участь у кампаніях, вдалося досягти обмеженого успіху – у 1695–1696 рр. московсько-козацькі полки здійснили Азовські походи, під час яких здобули турецьку фортецю Азов (1696) біля гирла Дону.

Попри те, що Москва і Стамбул формально перебували у стані перемир'я після 1696 р., окремі сутички тривали аж до кінця десятиліття. На Правобережжі наприкінці 1680-х – у 1690-х рр. склалася унікальна ситуація двовладдя: з одного боку, офіційна польська адміністрація поступово відновлювала контроль (поставлено воєвод у Брацлав, Київ, старост на місця тощо); з іншого – значною мірою владу на місцях здійснювали козацькі полковники, які мали підтримку з боку населення.

Після смерті гетьмана А. Могили (його усунули від влади 1689 р.) польський уряд не призначав нового «офіційного» гетьмана, намагаючись обмежити козацьку автономію рамками окремих полків. Проте полковники, опираючись на свої загони, фактично перетворилися на справжніх правителів у регіоні. Найвпливовішими серед них були Семен Палій⁵⁵ (Полковник Фастівський і одночасно Білоцерківський, контролював більшість Київщини), Самійло Самусь (Богуславський полковник, діяв на півдні Київщини і в східній Вінниччині), Захар Іскра (Корсунський полковник) та Андрій Абазин (Брацлавський полковник). Осередком козацької влади став Фастів – містечко, яке полковник Палій укріпив і перетворив на свою резиденцію. Територія, підвладна Семену Палію наприкінці XVII ст., охоплювала значну частину Правобережжя – Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Чигиринський та Уманський полки (сучасні землі Київської, Черкаської, частково Вінницької областей). Сучасники називали цю напівнезалежну козацьку республіку «Паліївщиною», оскільки на цій території Палій мав фактично необмежену владу й підтримку населення.

Палій установив власні порядки, зокрема запроваджував мита, роздавав землі козакам, захищав селян від панів, чим здобував авторитет як «народний захисник» (недарма пізніше повстання Палія 1702–1704 рр. називали «другою Хмельниччиною»). Польська шляхта, що почала повертатися до своїх маєтків

⁵⁵ Харук Володимир Романович. Козацький полковник Семен Палій [Презентація]. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/library/kozackij-polkovnik-semen-palij-425548.html> (дата звернення: 23.11.2025).

на Правобережжі, наштовхнулася на опір з боку козаків і селян Паліївщини, які не бажали відновлення старих порядків кріпацтва.

Зрештою, виснажлива війна християнської коаліції з Османською імперією наближалася до завершення. Наприкінці 1698 р. у м. Карловиці (Сремські Карловці, сучасна Сербія) з ініціативи посередників – Англії та Нідерландів – розпочав роботу Карловицький конгрес за участю всіх воюючих сторін. Переговори тривали кілька місяців і завершилися підписанням серії окремих мирних договорів. 16 січня 1699 року Річ Посполита уклала з Османською імперією мирний договір, надзвичайно важливий для України. За умовами цього договору Османська імперія повертала Польщі Поділля з Кам'янцем-Подільським, а також південну Київщину і Брацлавщину. Отже, майже всі українські землі на правому березі Дніпра, захоплені турками у 1670-х рр., поверталися під владу Речі Посполитої. Після 27 років османського панування над Поділлям (від Бучацького миру 1672 р.) польська влада відновила контроль над цим краєм. Для Польщі це була значна дипломатична перемога: Ян III Собеський, правда, не дожив до цієї події (він помер 1696 р.), але його зусилля увінчалися успіхом.

Одночасно, за Карловицькими угодами, Австрія отримала Угорщину, Трансильванію та інші балканські території, Венеція – Пелопоннес та фортеці в Далмації (ДОДАТОК Ж). Московське царство, невдоволене початковими умовами (османи не хотіли віддати їй більше територій), не підписало остаточного миру в Карловицях. Натомість Москва погодилася лише на продовження перемир'я з Османською імперією ще на 2 роки, підписавши 14 січня 1699 р. окрему угоду. Остаточний Константинопольський мир між Московією та Портою було укладено дещо пізніше – 3 липня 1700 р., коли турки, зазнавши поразок від інших союзників, поступилися і Москві (цей мир закріпив за Московією здобутий Азов та прилеглі землі на узбережжі Азовського моря на 30 років).

Повернення Правобережної України під владу Польщі створило нові політичні реалії. На початку 1699 р. польський сейм ратифікував договір з

Османами і ухвалив рішення щодо внутрішнього облаштування відновлених земель. З точки зору Варшави, війна скінчилася – отже, потреби у збереженні там значних козацьких збройних формувань більше немає. Тому влітку 1699 р. польська влада видала універсал про ліквідацію правобережних козацьких полків та виселення запорозьких козаків з цих територій.

Було скасовано попередні домовленості про козацькі права: полковникам Правобережжя запропонували або перейти на службу до польського війська в ранзі шляхти, або покинути міста. Цей крок став детонатором нового конфлікту – адже тисячі козаків і селян, які відродили край, не бажали знову ставати кріпаками або втрачати свої здобутки. Семен Палій, який майже 15 років був фактичним правителем значної частини Правобережжя, різко відреагував на рішення сейму. Він відмовився складати зброю і добровільно зрікатися влади у Фастові. Напруга між Палієм та польською адміністрацією швидко зростала.

До нього приєдналися інші полковники (Самусь, Абазин), невдоволені перспективою усунення козацтва. На початку 1702 р. ці протиріччя переросли у відкрите повстання, відоме в історії як Паліївщина (1702–1704). Повстанці захопили ряд міст (Біла Церква, Бердичів, Немирів та ін.), проголосивши метою захист прав православних та відновлення козацьких вольностей. Таким чином, ліквідація козацького устрою на Правобережжі, продиктована умовами Карловицького миру 1699 р., стала прямим чинником вибуху Паліївського повстання – останнього великого козацько-селянського виступу на Правобережній Україні.

У 1676–1699 роках боротьба за контроль над Правобережною Україною проходила складний і драматичний шлях, вплетений у загальноєвропейське протистояння між християнськими державами та Османською імперією. Річ Посполита, Османська імперія, Московське царство та козацька Україна постійно змінювали союзи й тактики, намагаючись максимально закріпити свої позиції. Події цього періоду продемонстрували, що Правобережжя стало розмінною монетою у «великій грі» імперій. Бахчисарайський мир 1681 р.

закріпив поділ українських земель між двома сусідами, тимчасово «заморозивши» конфлікт, але не вирішивши його. Польський король Ян III Собеський, спираючись на українське козацтво, зумів витіснити османів з більшої частини Правобережної України, апогеєм чого стало повернення Поділля і Брацлавщини за Карловицьким миром 1699 року.

Московія, уклавши «Вічний мир» з Польщею, також отримала вигоди – закріпила Лівобережжя та долучилася до європейської коаліції, здобувши Азов. Для українського козацтва ці події мали суперечливі наслідки. З одного боку, Правобережна козацька держава, відроджена зусиллями Могили, Палія та інших, продемонструвала життєздатність і стала важливим чинником у війні (козаки воювали під Віднем, брали фортеці, боронили край від татар).

З іншого боку, геополітичні домовленості 1699–1700 рр. прирекли правобережне козацтво на чергову ліквідацію, що спричинило нову хвилю насильства – Паліївщину – і зрештою призвело до остаточного занепаду козацької автономії на Правобережжі на початку XVIII ст.

Таким чином, боротьба Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі на прикладі Правобережної України завершилася значним перекроюванням політичної карти регіону, результати якого визначили долю українських земель на багато десятиліть вперед.

РОЗДІЛ 4.

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАКТИЧНІЙ РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Тема польсько-турецьких воєн XVII ст. займає важливе місце в курсі всесвітньої історії для 8-го класу, що підкреслює її значимість для національної історичної пам'яті та ідентичності. Згідно з навчальною програмою, розділ «Османська імперія. Країни Східної Європи в XVI–XVIII ст.» передбачає вивчення взаємодії Речі Посполитої і Османської імперії. Саме в цьому курсі учні знайомляться з договорами, подіями воєн, козацькими походами та дипломатією цих років. Оскільки історична пам'ять – це культурна спадкоємність поколінь і чинник формування національної самосвідомості⁵⁶, обговорення цих подій допомагає учням усвідомити важливість минулого для сучасної ідентичності. Уроки історії зазвичай покликані виховувати патріотизм і громадянську свідомість, а школа якраз є тим етапом освіти, де підлітки усвідомлено обирають належність до української нації і демократичної держави.⁵⁷ Вивчення боротьби Речі Посполитої з Османською імперією дає учням змогу побачити ключові історичні сюжети (боротьбу за кордони, сакральну війну проти «невірних», козацькі маніфести), які стають частиною колективної пам'яті народу. Науковці зазначають, що історична пам'ять є однією зі складових національної свідомості, без якої неможлива консолідація суспільства.

Отже, уроки за цією темою сприяють формуванню уявлень про минуле України як частини європейської цивілізації, виховуючи відчуття приналежності до історичних традицій власного народу. Здобуття знань про втрати й перемоги Речі Посполитої й сучасних українських земель у боротьбі

⁵⁶ Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <http://www.ihyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html>.

⁵⁷ Пометун О. І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український Педагогічний журнал. С. 72–73.

з Османами одночасно розвиває в учнів ідеї національної гордості та відповідальності громадян. Ця тема сприяє розвитку ключових історичних компетентностей учнів.

Предметно-історична компетентність передбачає уміння самостійно пізнавати минуле, розуміти та осмислювати соціальний і моральний досвід минулих поколінь.⁵⁸

У процесі вивчення польсько-турецьких конфліктів учні набувають хронологічної компетентності, оскільки розглядають події (наприклад, Куруківську угоду 1625 р., Хмельниччину 1648–1657 рр., Бучацький мир 1672 р.) у часовому порядку, визначають причини та наслідки, зіставляючи історичні факти з періодизацією епохи.

Логічна компетентність розвивається через аналіз причинно-наслідкових зв'язків: учні вчаться пояснювати, як, наприклад, козацькі повстання впливали на конфлікт із Туреччиною, або яким чином внутрішня криза Речі Посполитої наприкінці XVII ст. послабила її оборону.

Аксіологічна (оцінювальна) компетентність формує вміння зіставляти історичні події з позиції сучасних цінностей і давати власну оцінку вчинкам історичних діячів.

Інформаційно-комунікативна компетентність розвивається через роботу з історичними джерелами: під час вивчення цієї теми діти можуть аналізувати хроніки (Яна Длугоша), листи гетьмана Богдана Хмельницького, умови мирних договорів. Таким чином вони оволодівають уявленням про види джерел, вчаться знаходити, аналізувати і порівнювати їх зміст, відокремлювати факти від оцінок.

Робота з картами, на яких відтворюються території Речі Посполитої і Османської імперії під час битв, тренує просторову компетентність учнів і

⁵⁸ Мороз П. В. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Реалізація компетентісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2019 р.), м. Київ. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 211–213.

допомагає усвідомити масштаби бойових дій. Загалом, тематичні уроки про Річ Посполиту та Османську імперію сприяють досягненню мети історичної освіти: формуванню самосвідомого громадянина України, соціалізованої та відповідальної особистості.

Діяльнісний підхід на уроках історії демонструє значний вплив на залученість учнів: наприклад, через проблемне навчання, проєктну діяльність, рольові ігри та історичні реконструкції відбувається нарощування їхніх навичок критичного мислення та самостійного дослідження. Зокрема, рольові ігри дозволяють учням «пережити» історичну ситуацію: наприклад, реінтерпретувати переговори поляків і османів у Хотині чи дискусії козацької ради. Аналіз карт і створення спільних мапових проєктів допомагає візуалізувати результати воєн (ознайомитися з територіальними змінами після битви під Хотином чи після Бучацького миру). Наприклад, групове обговорення причин Хотинської битви або спільне аналізування умов мирних договорів допомагає встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, а рольові ігри чи симуляції відтворення битв розвивають уяву й емпатію до учасників подій. Такі інтерактивні методи (перформанси, реконструкції) та обговорення стимулюють учнів співпрацювати, обмінюватися ідеями та формулювати власні версії минулого. У такий спосіб активний підхід підвищує мотивацію учнів (вони самостійно обирають теми дослідження і бачать значимість своїх дій) і сприяє закріпленню знань, що забезпечує глибше розуміння історичних процесів і подій.

Таким чином діяльнісні методи у поєднанні з традиційною роботою з підручником значно розширюють освітній досвід учнів у пізнанні теми. Крім усього, вивчення взаємин Речі Посполитої й Османської імперії у XVII ст. вписує ці події в ширший контекст європейської історії раннього нового часу. З одного боку, польсько-турецькі війни були складовою великої системи конфліктів Османської імперії з європейськими державами. Наприклад, польсько-турецька війна 1672–1676 рр. мала особливе значення для України та Польщі: вона закінчилася укладенням Бучацького миру, згідно з яким

частина українських земель опинилася під протекторатом султана. Для польської сторони ця війна була найбільшою поразкою Речі Посполитої за все її існування до поділів.⁵⁹

Водночас ці події перегукуються з дипломатичними і воєнними процесами у Центральній Європі (наприклад, зі створенням Антиосманської ліги 1684 р.) та з політичними прагненнями сусідніх імперій (Російської, Габсбурзької тощо). Завдяки цьому учні можуть побачити тему не ізольовано, а як частину цілісного європейського полотна: Польща й Османська імперія діяли одночасно з іншими державами, укладали союзи (наприклад, козацька Гетьманщина шукала підтримки у Туреччині в боротьбі з Польщею), вели переговори з європейськими монархами. Отже, тема війни з Османами допомагає створити комплексний образ ранньомодерної Європи, де дипломатичні та військові союзи, конфлікти та культурний обмін охоплювали і Захід, і Схід. Такий міжпредметний зв'язок підсилює соціально-гуманітарну спрямованість освіти: в результаті учні краще усвідомлюють міжнародну динаміку XVII століття і бачать, що національні історії пов'язані із загальноєвропейськими процесами.

Вивчення боротьби між Річчю Посполитою та Османською імперією у XVII–XVIII століттях у межах шкільного курсу історії відіграє важливу роль у формуванні історичної свідомості учнів. Згідно з пояснювальною запискою до чинної навчальної програми з історії (2022), метою історичної освіти є не лише передача знань про події минулого, а й розвиток вміння осмислювати їх у контексті національного та світового розвитку, з урахуванням різних точок зору, джерел і наслідків.⁶⁰

⁵⁹ Григор'єва Т. Ю. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. Наукові записки. Т. 104 : Історичні науки. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2010. С. 43–46.

⁶⁰ Типова освітня програма. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. С. 3–5. Затверджено Наказом МОН України від 12.07.2022 № 631. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>

У 8 класі вивчення теми боротьби Речі Посполитої та Османської імперії відбувається паралельно у двох курсах – «Історії України» та «Всесвітньої історії», що створює умови для міжпредметних зв'язків і глибшого розуміння міжнародного контексту подій XVII століття. Зокрема, згідно з програмою з «Історії України» (розділи 2–4 «Україна в першій половині XVII століття», с. 76–80), учні вивчають участь українського козацтва у Хотинській війні 1620–1621 років, роль козацтва як сили, здатної впливати на зовнішню політику, а також становище українських земель у геополітичному протистоянні між Османською імперією та Річчю Посполитою. У межах курсу «Всесвітньої історії», натомість, розглядається політика Османської імперії в XVII–XVIII століттях, її зовнішні війни, включаючи кампанії проти Речі Посполитої та інших європейських держав.

Сучасна модельна навчальна програма для 8 класу також передбачає синхронізоване вивчення «Історії України» та «Всесвітньої історії», що є важливим з методичної точки зору у формуванні цілісного історичного світогляду учнів.⁶¹ Зокрема, у межах розділу II курсу «Європа і світ наприкінці XVI – у XVII ст.» «Всесвітньої історії» учні ознайомлюються з основними тенденціями розвитку європейських держав, зокрема й Османської імперії, яка була одним із провідних геополітичних гравців цього періоду. Паралельно, у курсі «Історії України» вивчається розділ «Військо Запорозьке (Гетьманщина) та інші українські землі в другій половині XVII – на початку XVIII ст.», у якому простежується участь українських козаків у міжнародних конфліктах, зокрема у польсько-турецьких війнах, їхня дипломатія й роль у балансі сил у Східній Європі.

Ця узгодженість дає змогу вчителю цілісно показати боротьбу за українські землі між Османською імперією та Річчю Посполитою, висвітлити геополітичний контекст Хотинської війни, Бахчисарайського та

⁶¹ Всесвітня історія. 7–9 класи : модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М. Київ : МОН України, 2023. С. 4–6.

Карловицького мирів, а також звернути увагу на зміну зовнішньополітичного курсу Гетьманщини у протистоянні впливам з боку обох імперій. Такий підхід забезпечує не лише глибше розуміння учнями хронології та причинно-наслідкових зв'язків, а й сприяє формуванню компетентнісного бачення історичних процесів як взаємопов'язаних частин глобальної і національної історії.

Такий міжпредметний підхід дозволяє учням краще зрозуміти, що українські землі були не лише внутрішнім простором боротьби за автономію, а й полем міжнародного конфлікту, у якому перетиналися інтереси великих імперій. Учитель історії має зосередити увагу на ключових поняттях, як-от: геополітичне протистояння, військово-політичні союзи, дипломатія, військові кампанії, а також вплив цих процесів на долю українського народу.

Згідно з типовим календарно-тематичним плануванням з «Всесвітньої історії» для 8 класу, на тему «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.» відводиться приблизно 5–6 уроків⁶² (напр., уроки 20–25). У цьому блоці уроків виділено окремі заняття з історії Османської імперії та Речі Посполитої (уроки 20 і 23 відповідно) і одне практичне заняття з картою (урок 24). Зокрема, уроки 20–23 охоплюють основний зміст (Османська імперія, Московія–Петро I, Річ Посполита), а урок 24 – тематичну роботу з контурною картою (здобутки/втрати територій в XVI–XVIII ст.)

У підручнику Гісем–Мартинюк (2021) розділ IV «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.» містяться §16–§19, де розглядаються й події, пов'язані з протистоянням Османів і Речі Посполитої. Зокрема, §16 (ст. 84–85) присвячено розквіту й експансії Османської імперії. На ст. 85 підкреслюється, що поразки турків у битвах під Хотиним (1621, 1673

⁶² Календарно-тематичне планування з «Всесвітньої історії. 8 клас» (Гісем О. В., Мартинюк О. О.) URL: <https://naurok.com.ua/kalendarno-tematichne-planuvannya-vsesvitnya-istoriya-8-klas-o-gisem-o-martinyuk-364124.html#:~:text=20>

рр.) та під Віднем (1683 р.) зупинили османську експансію в Європі, при цьому значну роль у цих битвах відіграли українські козаки.⁶³

Параграф §19 (ст. 99–102) описує Річ Посполиту в другій половині XVII ст., де описано військові дії Яна III Собеського – зокрема, його перемогу під Віднем 1683 р., створення антиосманської коаліції та «Вічний мир» 1686 р. із Москвою.

На ст. 102 міститься також згадка про підписання Карловицького миру 1699 р., за яким Річ Посполита повернула західне Поділля.

У підручнику рівня стандарт ці події висвітлені на сторінках 84–85 (§16) і 99–102 (§19). Зокрема, акцент зроблено на ролі українських козаків у перемозі під Хотиним 1621 року, описано наслідки Карловицького миру 1699 року для Речі Посполитої, а також дипломатичні ініціативи Яна III Собеського. Водночас підручник із поглибленим вивченням дає розширений аналіз дипломатичних альянсів та ролі християнських держав у протистоянні з Османською імперією, що дозволяє учням розглядати проблему в ширшому міжнародному контексті.

Як правило, викладання нового матеріалу поєднує пояснення вчителя з активною участю учнів. Наприклад, один конспект уроку пропонує спершу мотивувати учнів роздумами про «традиційні суспільства» на Сході, а далі працювати зі слайдами (слайди 6–8) і текстом підручника, використовуючи метод «чиста дошка»⁶⁴. Учні самостійно читають текст на задану тему й відповідають на питання. Такий підхід передбачає комбінований тип уроку.

Практичні (картографічні) заняття включають виконання практичної роботи за темою з використанням карти (наприклад, позначити територіальні зміни Османської імперії, Речі Посполитої, Московського царства у XVI–

⁶³ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2021. С. 84–85.

⁶⁴ Конспект уроку на тему «Османська імперія». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-na-temu-osmanska-imperiya-362558.html#:~:text=%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B8%206>

XVIII ст.) передбачено уроком 24⁶⁵. Це сприяє закріпленню знань про розширення чи втрати територій різних держав.

Для активізації пізнавальної діяльності застосовується групова та проєктна робота. Можна поділити клас на групи і дати кожній власне завдання (наприклад, підготувати міні-проєкт про Хотинську битву 1621 р. чи про полководців Собеського) – таким чином учні глибше опрацьовують історичні події і відпрацьовують навички командної роботи.

Використання презентацій, відео та інтерактивних вправ робить урок сучасним і цікавим. Зокрема, один з прикладів розробки передбачає використання презентації та «слова-закладки» (word cloud) під час дистанційного уроку з теми «Кримське ханство»⁶⁶. Таке вправління формує критичне мислення: учні обирають ключові слова, що характеризують тему. На уроці з Османської імперії часто застосовується таблиця або схема – наприклад, учням пропонують заповнити таблицю «Соціальні стани Османської імперії», записуючи правлячі категорії (султан, вершники, яничари тощо) та їхні обов'язки⁶⁷.

На уроці корисно використовувати історичні карти, таблиці, ілюстрації й пам'ятки культури (портрети султанів, Яна Собеського тощо). Вчитель може проводити бесіду за запитаннями до тексту, організувати локальну дискусію («Чому Османська імперія припинила завоювання наприкінці XVII ст.?»), розглядати класифіковані документи чи джерела того часу.⁶⁸

Таким чином, комплексний набір методів – комунікативний (бесіди, групове обговорення), інформаційно-пошуковий (робота з підручником і

⁶⁵ Календарно-тематичне планування з «Всесвітньої історії. 8 клас» (Гісем О. В., Мартинюк О. О.) – урок 24. URL: <https://naurok.com.ua/kalendarno-tematichne-planuvannya-vsesvitnya-istoriya-8-klas-o-gisem-o-martinyuk-364124.html#:~:text=24>

⁶⁶ Кримське ханство. Всесвітня історія. 8 клас. URL: <https://naurok.com.ua/krimskie-hanstvo-vsesvitnya-istoriya-8-klas-406523.html>

⁶⁷ Конспект уроку на тему «Османська імперія». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-na-temu-osmanska-imperiya-362558.html>

⁶⁸ Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О. Всесвітня історія: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОБЦ «Оріон», 2021. 256 с.

картами), практичний (картографічні вправи, конструювання таблиць) та інноваційні прийоми (презентації, інтерактивні вправи) – забезпечують всебічне і зацікавлене вивчення теми про боротьбу Речі Посполитої та Османської імперії.

Методичні підходи, передбачені програмою, орієнтовані на компетентнісний підхід та діяльнісний формат. Пропонується використовувати:

- роботу з історичними картами – для просторового усвідомлення напрямків експансії Османської імперії;
- аналіз першоджерел – звернення до універсалів, листів, дипломатичних документів того часу;
- дискусії та дебати – навколо ролі козацтва в зовнішній політиці;
- порівняльний аналіз історичних процесів у Східній Європі – через інтеграцію «Історії України» з курсом «Всесвітня історія»;
- візуальні джерела – гравюри, портрети діячів, зображення Хотинської битви;
- міні-проекти – як форма самостійного або групового дослідження окремих аспектів теми (наприклад, дипломатія Богдана Хмельницького, участь козаків у війнах Османської імперії).

Використання таких форм роботи забезпечує розвиток історичного мислення, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, аргументовано висловлювати власну думку, співвідносити події української історії з європейськими процесами. Таким чином, тема боротьби Речі Посполитої та Османської імперії виступає важливим елементом розвитку світоглядної зрілості учнів.

ПЛАН-КОНСПЕКТ ІНТЕГРОВАНОГО УРОКУ-ДИСПУТУ

«Боротьба Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі у XVII столітті: інтеграція історії України та всесвітньої історії»

Мета заняття:

1. Виявити геополітичні інтереси Османської імперії, Речі Посполитої та Московського царства у Східній Європі;
2. Показати вплив міжнародної політики на українські землі;
3. Розвивати критичне мислення, вміння аналізувати джерела та фактологічний матеріал;
4. Формувати навички аргументованого висловлення позиції, дискусії.

Тип уроку: інтегрований урок-диспут з елементами мініпроекту та історичної реконструкції.

Очікувані результати: учні усвідомлюють роль Османської імперії та Речі Посполитої в геополітичному суперництві за Східну Європу; знають основні події та діячів епохи; вміють висловити аргументовану позицію щодо суперечливих історичних явищ і постатей; розвивають навички роботи з історичними текстами, інтерактивними платформами та джерелами.

Структура уроку

I. Актуалізація знань (5 хв)

Коротке опитування: Що ви знаєте про Османську імперію? Які держави існували у Східній Європі в XVII ст.?

Бесіда: Що таке геополітичний вплив? Як боротьба між великими державами впливає на долю менших народів?

II. Перегляд уривку відео (10 хв)

Наприклад, уривок з документального фільму «Хотин 1621: Остання війна Гетьмана Сагайдачного. Історія без міфів»⁶⁹

Обговорення: Як змінюється ситуація на українських землях під тиском Османської імперії та Речі Посполитої?

III. Робота з вебквестом (15 хв)

⁶⁹ Документальний фільм «Хотин 1621: Остання війна Гетьмана Сагайдачного. Історія без міфів»⁶⁹ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p-6KyiAxqvA>

Учні працюють у парах із вебквестом «Османська імперія і країни Східної Європи в XVI – першій половині XVIII ст.»⁷⁰.

На основі вказаного вебквесту можна реалізувати кілька варіантів практичного застосування його матеріалів у навчальному процесі з всесвітньої історії в 8 класі. Перший варіант – індивідуальне проходження вебквесту учнями у формі формульованого оцінювання. Учні мають виконати інтерактивні завдання на платформі «Всеосвіта», після чого надають вчителю результати (наприклад, через скріншот, заповнення Google-форми чи усне обговорення). Така діяльність сприяє активному повторенню вивченого матеріалу, розвитку самоконтролю та самостійності.

Другий формат – проведення гри «Правда чи неправда» у класі на основі тверджень із вебквесту. Учитель зачитує кожне твердження, а учні (індивідуально або в командах) мають відповісти, чи є воно правдивим, і обґрунтувати відповідь. Такий метод дозволяє перетворити повторення матеріалу на динамічну взаємодію, формує навички аргументації й аналізу історичних фактів.

Починаємо гру «Правда чи неправда».

Переходь по об'єктах на карті музею та відповідай на історичні запитання. За кожну правильну відповідь – бал. За неправильну – помилка.

Структура рівня: «Музей» (13 завдань).

Таблиця 4.1

Гра «Правда /неправда»

№	Елемент	Завдання	Правильна відповідь
1	Сокира	XVI ст. стало періодом найбільшої військово-політичної могутності Османської імперії. Однією з причин успіху було створення регулярного війська за зразком візантійської армії. У результаті майже неперервних	Ні (Австралія – помилка)

⁷⁰ Османська імперія. Країни Східної Європи в XVI — першій половині XVIII ст. WebQuest // Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/webquest/osmanska-imperiia-krainy-skhidnoi-yevropy-v-xvi-pershii-polovyni-xviii-st-13743.html> (дата звернення: 10.10.2025)

		загарбницьких війн сформувалася величезна держава з володіннями в Європі, Азії, Австралії та Африці.	
2	Обладунки	Постійні війни спричинили кризу в Османській імперії.	Так
3	Щит	У XVI–XVII ст. Кримське ханство залишалося єдиним спадкоємцем Золотої Орди.	Так
4	Картина	Воєнні походи кримські татари здійснювалися на землі Московії, Речі Посполитої.	Так
5	Експонат	Українські козаки лише воювали з татарами.	Ні
6	Підсвітка	У Московському царстві в XVI ст. склалася система самодержавства – ніким і нічим не обмежена влада монарха. Успадкована від ханів Золотої Орди така система відрізнялася від європейського абсолютизму.	Так
7	Меч	На початку XVII ст. Московське царство охопила криза – Смутний час. Війну Московії оголосила Річ Посполита, гарнізон якої увійшов до Москви. Північні країни окупували шведи.	Так
8	Табличка	У 1657 р. Москва прийняла Військо Запорозьке «під високу руку».	Ні
9	Підставка	У 1667 р. за Андрусівським перемир'ям Україна була поділена між Річчю Посполитою і Москвою. Це стало катастрофою для України, але посилило Московське царство.	Так
10	Горщик	Реформи Петра I перетворили Московію на провідну країну світу.	Ні
11	Стовпчики	Катерина II мала спроби європеїзувати Росію, які були поверховими.	Так
12	Підсвітка	У результаті трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) між Австрією, Пруссією і Росією Польська держава припинила своє існування.	Ні (помилка: Австрія , а не Австралія)

Третій варіант – організація мініпроектної діяльності за мотивами вебквесту. Учні обирають одне із тверджень, яке їх зацікавило чи здалося новим, і готують мініпроект (презентацію, буклет, есе або постер). У межах

цієї роботи вони шукають додаткову інформацію, аналізують її та презентують власну інтерпретацію подій. Такий підхід стимулює розвиток дослідницьких умінь, творчості та медіаграмотності.

Четвертий підхід – проведення інтегрованого уроку з історії України та всесвітньої історії на тему «Україна в геополітичному протистоянні Речі Посполитої, Османської імперії та Московії». Учні мають змогу проаналізувати історичні події в контексті зовнішньої політики та територіальних конфліктів. У такому уроці ефективно поєднується аналіз участі українського козацтва в боротьбі між імперіями з оглядом ширшої політичної ситуації у Східній Європі.

П'ятий варіант – рефлексивна робота у форматі історичного коментаря. Після проходження вебквесту учням пропонується обрати одне твердження та написати короткий коментар, в якому пояснити, чому це твердження правильне чи ні, додати історичні факти або джерела, що його підтверджують або спростовують. Така вправа формує аналітичне мислення та навички роботи з історичною інформацією, наближаючи учнів до роботи історика-дослідника.

IV. Історичний диспут (10 хв)

Тема диспуту: «Чи могла Україна зберегти незалежність у XVII столітті в умовах боротьби імперій?»

Клас поділяється на 2–3 групи:

перша – адвокати Речі Посполитої;

друга – представники Османської імперії;

третя – представники козацтва.

Кожна група висловлює свою позицію, використовуючи історичні джерела, тексти підручника, інформацію з відео та квесту.

V. Мініпроект або творче завдання

Варіанти:

1. Скласти історичну хронологію війни за Поділля.

2. Написати звернення козака до сучасників про свою роль у Хотинській війні.
3. Створити пост у соцмережах від імені козака/візира/короля на тему Хотинської битви.

Необхідне обладнання та ресурси: комп'ютер, проектор, доступ до інтернету; підручники з історії України та всесвітньої історії (8 клас); роздруковані матеріали (запитання до диспуту, картки для ролей, фрагменти джерел); вебквест, тести⁷¹.

Інтеграція всесвітньої історії та історії України у процесі вивчення теми «Османська імперія та країни Східної Європи в XVI – першій половині XVIII ст.» дозволяє формувати в учнів комплексне бачення історичних подій, виявляючи міжпредметні зв'язки. Так, у курсі історії України доцільно розглядати такі ключові події, як Хотинська війна 1621 року, активну участь українських козаків у війнах з Османською імперією, особливості козацької дипломатії, взаємини гетьманів, зокрема Богдана Хмельницького, з Османською імперією та турками, а також наслідки доби Руїни.

У свою чергу, курс всесвітньої історії доповнює ці знання, розкриваючи ширший геополітичний контекст: політику османських султанів, адміністративну структуру Османської імперії, механізми її експансії на Балкани та у Східну Європу. Особливо важливим аспектом є вивчення союзів, як-от тимчасове об'єднання українських козаків із Річчю Посполитою у протистоянні османській загрозі.

Отож, такий підхід забезпечує міжпредметну інтеграцію, поглиблює розуміння учнями політичної ситуації в регіоні, дозволяє виявити спільні виклики, перед якими стояли європейські народи, а також формує навички історичного аналізу складних міжнародних взаємин.

⁷¹ Тест «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.». Освітній портал «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/test/osmanska-imperiya-derzhavi-shidno-vropi-v-hviii-hviiiist-1374569.html> (дата звернення: 17.10.2025)

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути боротьбу Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі впродовж XVII століття як складне і багатовекторне явище в міжнародних відносинах раннього Нового часу. У межах роботи були реалізовані поставлені цілі й завдання, що дало змогу не лише проаналізувати політичні та військові аспекти протистояння двох імперій, а й виокремити роль українських земель як осердя геополітичного суперництва. Особливу увагу приділено участі українського козацтва, дипломатичним ініціативам сторін, наслідкам ключових мирних договорів, а також методичним засадам вивчення теми в курсі шкільної історії. На підставі проведеного аналізу нами було зроблено низку висновків та узагальнень

У ході опрацювання історіографії *було встановлено*, що проблема польсько-османських відносин XVII ст. неодноразово ставала предметом досліджень українських, польських, турецьких та інших європейських істориків. Проте у більшості праць аналіз обмежувався локальними військовими подіями або діяльністю окремих постатей, без цілісного узагальнення геополітичного значення конфлікту. У межах цієї роботи було здійснено спробу розглянути боротьбу за вплив у Східній Європі системно, з урахуванням міждержавного і регіонального виміру.

Джерельна база дослідження *виявилася достатньо репрезентативною* й охоплює як наративні джерела (літописи, хроніки, спомины), так і дипломатичну документацію, листування, трактати, договори. Залучено також джерела вітчизняного походження (козацькі літописи, грамоти) та переклади з польської, турецької та латинської мов.

З'ясовано, що Річ Посполита та Османська імперія, претендуючи на контроль над територіями сучасної України, Молдови, Поділля та Правобережжя, мали як політичні, так і релігійно-цивілізаційні мотивації. Обидві держави вбачали в цьому регіоні ключ до стратегічної стабільності й безпеки, що призводило до постійного загострення збройних конфліктів.

На основі реконструкції воєнних кампаній XVII століття – Хотинської війни 1620–1621 рр., кампаній 1672–1676 рр. і конфліктів останньої чверті століття – *встановлено*, що протистояння набуло затяжного характеру й супроводжувалося значними демографічними, економічними та культурними втратами для регіону.

Визначено, що українське козацтво відігравало подекуди вирішальну роль у польсько-турецьких війнах. Його позиція часто змінювала баланс сил у регіоні, водночас козаки нерідко виступали як окрема політична сила, діючи у власних інтересах.

Наслідки воєн було *проаналізовано* у зв'язку з укладеними мирними договорами: Бучацьким (1672), Журавненським (1676) і Карловицьким (1699). Договори закріплювали тимчасову перевагу однієї зі сторін, однак остаточно розв'язати суперечності їм не вдавалося, що зумовлювало продовження боротьби у XVIII ст.

Розроблено науково обґрунтовану модель викладання теми польсько-османського протистояння у шкільному курсі історії. Методика спирається на поєднання проблемно-хронологічного і тематичного підходів, передбачає застосування історичних карт, уривків джерел, біографічного компонента.

Запропоновано конкретні методичні рекомендації для вчителів історії, які включають орієнтовні питання до учнів, фрагменти інтегрованих уроків, підходи до формування міжпредметних зв'язків і розвитку критичного мислення.

У першому розділі було здійснено комплексний аналіз наукової літератури з теми польсько-османського протистояння у Східній Європі XVII ст. Українська історіографія переважно акцентує на ролі українського козацтва у воєнних подіях та в загальному геополітичному контексті епохи. Зарубіжні дослідження, натомість, здебільшого відображають імперські підходи до вивчення політики Османської імперії та Речі Посполитої. Джерельна база дослідження охоплює як писемні документи XVII ст. (літописи, дипломатичні угоди, офіційне листування), так і архівні матеріали,

що дозволяють реконструювати зовнішньополітичні стратегії обох імперій. Також у розділі обґрунтовано застосування міждисциплінарних наукових підходів, зокрема історико-порівняльного, геополітичного, проблемно-хронологічного, а також принципів історичної достовірності, об'єктивності та науковості.

Другий розділ окреслив ключові етапи розвитку польсько-османських відносин у першій половині XVII століття. Особливу увагу приділено аналізу Хотинської війни 1620–1621 років, яка стала однією з центральних подій ранньомодерної епохи. Встановлено, що союз українського козацтва з Річчю Посполитою значною мірою вплинув на хід військових дій і дозволив утримати натиск Османської імперії. Висвітлено роль дипломатичних ініціатив, баланс інтересів у трикутнику «Варшава–Константинополь–Московія», а також залучення кримськотатарських сил. Цей період засвідчив нестійкість міждержавних угод, залежність від внутрішньополітичної ситуації та конфесійних чинників.

У третьому розділі розкрито нову фазу польсько-османського протистояння, що розгорнулася у 1630–1670-х роках. Досліджено зміни у форматах дипломатичних контактів, загострення конфліктів за участі українського населення та козацтва. Важливим етапом стало укладання Бучацького миру 1672 р. та Карловицького договору 1699 р., які засвідчили поступове послаблення позицій Османської імперії. Особливу увагу приділено боротьбі за Правобережну Україну, що стала ареною перманентної боротьби між сторонами. Проаналізовано паліївщину як соціально-політичне явище в контексті антиосманської та антипольської мобілізації козацтва.

Останній розділ присвячено методичному осмисленню теми дослідження у шкільному курсі історії. Обґрунтовано важливість вивчення конфлікту між Річчю Посполитою та Османською імперією як інструмента формування історичної свідомості учнів. Запропоновано конкретні методичні підходи до викладання теми в 8 класі: інтерактивні технології, проєктне навчання, історичне моделювання. Представлено практичні рекомендації

щодо застосування авторських матеріалів у навчальному процесі, зокрема створення карт, таблиць, використання фрагментів першоджерел та історичних реконструкцій. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення, історичної уяви та патріотичного виховання школярів.

Таким чином, результати дослідження підтвердили, що боротьба між Річчю Посполитою та Османською імперією за вплив у Східній Європі в XVII столітті була не лише конфліктом двох могутніх держав, а й широким геополітичним явищем, у центрі якого опинилися й українські землі та козацтво. Проаналізовані історичні події дають змогу краще зрозуміти динаміку міжнародних відносин ранньомодерної доби, а також показати важливість інтеграції цієї теми у навчальний процес. Комплексне опрацювання історичних джерел, поєднання академічного та педагогічного підходів, а також урахування сучасних освітніх стандартів дозволяють зробити тему актуальною і важливою як для історичної науки, так і для формування громадянської свідомості учнів у закладах загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Монографічна література та наукові статті

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні URL : <http://exlibris.org.ua/kz/index.html>.
2. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 70-ті роки XVII ст. Київ, 1961. 214 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. URL : <http://www.rulit.me/books/istoriya-slobidskoi-ukraini-read-282185-93.html>
4. Барвінський О. Споминка із життя Івана III Собеського. Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин. Барвінський О. Львів, 1883. С. 45–58.
5. Боринець С. В. Політичні та військові стратегії Речі Посполитої та Османської імперії щодо Східної Європи в XVII столітті. Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (13–14 травня 2025 року). Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 343–345. URL: <https://surli.cc/xtmzsn>
6. Боринець С. В. Шляхи реалізації військової експансії Османської імперії у Східній Європі XVII століття : зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.) / упоряд. Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. С. 61–64. URL: <https://surli.li/lnjbfq>
7. Борисенко В. За матеріалами: Володимир Борисенко, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Педагогічного університету ім. Драгоманова. Історія України. 1998. 6 березня. URL: <https://lnk.ua/xVm8zZ9ev>
8. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2021. 256 с.

9. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. НАН України. Інститут історії України. Київ, 1995. 70 с.
10. Григор'єва Т. Ю. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. Наукові записки. Т. 104 : Історичні науки. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2010. С. 42–46. URI: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/1196>
11. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями. Донецьк, 2008. 265 с.
12. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Пер. з англ. Київ, 2000. 528 с.
13. Дейвіс Н. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
14. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Режим повного доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п>.
15. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності. Дорошенко Д. Нью-Йорк, 1985. 712 с.
16. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.
17. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) Курс лекцій: Навч. Посібник. В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. Київ, 2001. 628 с.
18. Качала С. Похід Собеського під Відень року 1683. Львів, 1882. 125 с.
19. Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького. Галерея портретів: Біогр. нариси Київ : Веселка, 1993. С.163–190.
20. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ : Критика, 2006. 471 с.
21. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. Україна модерна. 1999. Число 2–3. С. 337–345.

22. Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років. Проблеми слов'язнознавства. 1991. Вип. 44. С. 3–15.
23. Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. Праці історико-філологічного товариства в Празі. Вип. 4. 1942. С. 1–32.
24. Левицький І. Оповідання для старих і малих. Львів, 1882. 259 с.
25. Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Є. М. Луняк. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.
26. Мабрек В. Похід Яна III Собецького на татар. Київ, 1996. 425 с.
27. Масан О. Хотинська битва 1673 року як зразок взаємодії польсько-литовсько-українського війська в розгромі османського угруповання (до 330-річчя події). Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернівці: Прут, 2003. С. 83–90.
28. Масан О. Чи була друга Хотинська війна? Хотинська війна 1621 року. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни. Чернівці: Прут, 2002. С. 73–80.
29. Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини. Івано-Франківськ, 2003. 245с.
30. Мицько І. Про рід Юрія-Франца Кульчицького. Бойківщина: історія та сучасність. 1995. С. 42–58.
31. Мозирський В. Відень ушановує пам'ять про видатних українців. Пам'ятки України. 2005. № 1. С. 34–52
32. Мороз, І. (2023). Дослідницька діяльність учнів як складник сучасного навчання історії в школі. У Імплементація Державного стандарту базової середньої освіти: виклики, реалізація, перспективи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (онлайн) (сс. 192–194). КЗ «Житомирський ОІППО» ЖОР. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/735470/>
33. Мороз, П., Мороз, І. (2020). Формування дослідницької компетентності засобами сучасного шкільного підручника історії. Проблеми сучасного

підручника, (24), 142–162. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-142-162>

34. Мороз П. В. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Реалізація компетентнісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2019 р.), м. Київ. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 211–214. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719398/>
35. Муляр О. Діяльнісний підхід на уроках історичної та громадянської освітньої галузі. О. Муляр, Т. Жалко. Педагогічний пошук. 2024. № 3. С. 25–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2024_3_7
36. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ, 1992. 257 с.
37. Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683. Львів, 1933. 235 с.
38. Пометун О. І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*, (2), 2023, с. 62–72. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>
39. Рабінович Я. Калуш. Історія міст та сіл Української РСР. Івано-Франківська область. Київ, 1971. 230 с.
40. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 400 с.
41. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. К. Інститут історії України НАН України, 2011, 520 с.
42. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, «Альтернативи», 1997, 368 с.
43. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. 424 с.
44. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2011. 632 с.

45. Степанков В. С. Дорошенко Петро Дорофійович URL : http://www.history.org.ua/?termin=Doroshenko_P
46. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. К., 1991. С. 113–127.
47. Степанков В. С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2004. Вип. 4. С. 233–237.
48. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ-Львів, НТШ. 2004. 1087 с.
49. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. Астон 2025. 264 с.
50. Центральна і Східна Європа в XV– XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Дмитра Похилевича. За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998. 304 с.
51. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ : Видавничий дім КМА, 2010. 145 с.
52. Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Ukrainska_kozatska_derzhava_vytoky_ta_shliakhy_istorychnoho_rozvytku_Vypusk_7/ .
53. Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Петро Суховієнко (Суховій) 1668–1669 рр. Історія України. № 18 (травень, 226). 2001. С.124–158.
54. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально- Східної Європи (1663–1713 рр.). Київ: «КМ Academia», 2004. 250 с.
55. Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю(1665–1676рр.). Український історичний журнал. 2007. Вип.1, (№472). С.39–61

56. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721рр. Київ : Видавництво імені «Олени Теліги», 2009. 616 с.
57. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Видавничий дім КМА, 2010. 446 с.
58. Чухліб Т. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 6. Київ, 1997 С. 84–94
59. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О. Всесвітня історія: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2021. 256 с.
60. Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: КМ Academia, 2000. 300 с.
61. Юрій Франц Кульчицький і козаки – герої віденської перемоги 1683 р.. Філадельфія, 1983. С. 85–102.
62. Antoni J. Zemsta kozacza. Nowe opowiadania Historyczne. Lwów, 1878. S. 208–229.
63. Darowski A. W przededniu tureckiej nawałnice. Szkice Historyczne. Warszawa, 1991. Ser.1. S. 11–14.
64. Hryzaj O. Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. Wien, 1683. 123 p.
65. Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Kölschitzky. Wien, 1983. 321 s.
66. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. T. 1. Kraków, 1898. 576 s.
67. Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th centuries). An annotated edition of ahnames and other documents. Dariusz Kołodziejczyk. Leiden, Boston, Keln, 2000. 812 p.
68. Kolodziejczyk D. Polish embassies in Istanbul or how to sponge on your host without losing your self-esteem / Dariusz Kołodziejczyk. The illuminated table, the prosperous house: food and shelter in Ottoman material culture. Wuzburg, 2003. P. 51–58.

69. Laskowski O. Wyprawa na czambuły. Onierz Polski. Rocz. X. 1926. 247 s.
70. Latacz E. Doroszenko Piotr Dorofiewicz. Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1939–1946. T. V. S. 336–340.
71. Majewski W. Palij Semen. Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1979. S.147.
72. Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. Studia i materiały do historii wojskowosci. Warszawa. 1960. T.VI. Cz.I. S. 52–68.
73. Nagielski M. Kozaczyzna zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. Prace Historyczne. 2016. Nr 143(2). S. 277–285.
74. Ostapchuk V. The Ottoman Black Sea frontier and the relations of the Porte with the Polish-Lithunian Commonwealth. Harvard University, 1989. 224 p.
75. Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. Istambul, 1928. 472 p.
76. Urbanski T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Motdawii. Lwow, 1907. 398 s.
77. Venimus, vidimus, Deus vicit: wiktoria wiederiska 1683 roku w relacjach i dokumentach z epoki. Red. M. Nagielski. Warszawa, 1984. 231 s.
78. Wojtasik. Rzeczpospolita w Lidze Switej (1684–1696). Przeglqd Historyczno-Wojskowy. № 1. Warszawa, 2004. S. 51–71.
79. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Wroclaw, 1976. 312 s.

Перелік джерел

80. Величко С. В. Літопис. Т. 1. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич К.: Дніпро, 1991. 371 с.
URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>.
81. Величко С.В. Літопис. Т. 2. Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
URL:<http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
82. Горобець В.М. ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

- Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gadjackij_dogovir
83. Дзира Я. І. ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Litopis_Samovidtsya
84. Кресін О.В. Константинопольський мирний договір 1700. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstantinopolskii_Mirnyi_Dogovir_1700
85. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. Україна модерна. 1999. Число 2–3. С. 337–345.
86. Крушинський В. Ю. Бахчисарайський мирний договір 1681. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т. 1 760 с.
87. Михеєнко М. М. Журавненський мирний договір 1676. Юридична енциклопедія: у 6 т. ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д - Й. 741 с.
88. Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.: [монографія]. Олександр Середа. НАН України Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського; Стамбульський університет. Київ; Стамбул, 2018. 176 с.
89. Сас П. М. ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khotynska_vijna_1621
90. Станіславський В. В. КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698–1699. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. Редкол.: В. А. Смолій (голова)

- та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Karlovysky_kongres_1698_1699
91. Чухліб Т.В. «ВІЧНИЙ МИР» 1686 Р. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vichnyj_myr_1686
 92. Чухліб Т. В. АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПЕРЕМИР'Я) 1667 Р. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 34–35. URL: <https://archive.org/details/biohrafencycl/A-G/page/34/mode/1up?ui=embed&wrapper=false>
 93. Чухліб Т. В. БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 Р. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Buchatskyj_myrnyj_1672
 94. Чухліб Т. В. УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1669. Енциклопедія історії України: Україна - Українці. Кн. 2. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainsko_turetskyj_1669
 95. Щербак В. О. ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Deulinske_peremyrya_1618
 96. Serczyk, W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 1084. 263 s.

Електронні ресурси

97. Андрусівський договір. URL: http://encyclopedia.com.ua/images/article_images/L/andrusiv_dohovir.jpg
98. Битва під Клушином 1610 р., гравюра на міді XVII ст. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3APOL_K%C5%82uszyn_1610.jpg?
99. Битва під Хотиним 2–28 вересня 1621 р. URL: <https://surl.li/hfvnup>
100. Всесвітня історія. 7–9 класи : модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М. Київ: МОН України, 2023. 32 с. Режим доступу : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/30.11.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9%20kl.Hisem.ta.in.30.11.2023.pdf>. Дата звернення : 01.12.2025.
101. Втрати Османської імперії за Карловицьким миром 1699 року. URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Karlowitz1699.jpg>
102. Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <http://www.ihyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html>.
103. Документальний фільм «Хотин 1621: Остання війна Гетьмана Сагайдачного. Історія без міфів фрагмент про Хотинську війну 1621 р.» URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p-6KyIAxqvA>
104. Календарно-тематичне планування з «Всесвітньої історії. 8 клас» (Гісем О. В., Мартинюк О. О.). URL: <https://naurok.com.ua/kalendarno-tematichne-planuvannya-vsesvitnya-istoriya-8-klas-o-gisem-o-martinyuk-364124.html#:~:text=20> (дата звернення: 30.09.2025)
105. Конспект уроку на тему «Османська імперія». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-na-temu-osmanska-imperiya-362558.html> (дата звернення: 30.09.2025)

106. Конспект уроку на тему «Османська імперія». Освітній портал «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-na-temu-osmanska-imperiya-362558.html> (дата звернення: 30.09.2025).
107. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К, 1993 URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krykun_Mykola/Administratyvno-terytorialnyi_ustrii_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_XV-VIII_st_Kordony_voievodstv_u_svitl/
108. Кримське ханство. Всесвітня історія. 8 клас. Освітній портал «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/krimske-hanstvo-vsesvitnya-istoriya-8-klas-406523.html> (дата звернення: 30.09.2025).
109. Методологія історії. Енциклопедія історії України: Т.6: Ла–Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. С. 621.
110. Міжнародна дипломатична місія народної дипломатії «Європейська Україна». Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2016. Вип. 5. С. 176–177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2016_5_38
111. Османська імперія. Країни Східної Європи в XVI – першій половині XVIII ст. WebQuest. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/webquest/osmanska-imperiia-krainy-skhidnoi-yevropy-v-xvi-pershii-polovyni-xviii-st-13743.html> (дата звернення: 10.10.2025)
112. Примірник Бучацького мирного договору (перша сторінка). URL: <https://surl.lt/xcielv>
113. Річ Посполита 1600 р. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ARzeczpospolita_1600.png
114. Тест «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.» // Освітній портал «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/test/osmanska-imperiya-derzhavi-shidno-vropi-v-hvii-hviiiist-1374569.html> (дата звернення: 17.10.2025)

115. Типова освітня програма. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. Затверджено Наказом МОН України від 12.07.2022 № 631. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
116. Турецькі експедиції до Речі Посполитої у 1672-1673 pp. URL: <https://surl.li/ncstkm>
117. Deulinske peremyr'ya 1618 roku (Деулінське перемир'я 1618 року). Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Deulinske_peremyr'ya_1618 (дата звернення: 30.09.2025).
118. Goszczyński M. Nieprzyjaciół narodu naszego. Historia stosunków Rzeczypospolitej z Moskwą i Kozaczyzną (Ворог нашого народу. Історія відносин Речі Посполитої з Московією та козацтвом). Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2017. 300 s. URL: https://web.archive.org/web/20231007151849/https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/31226/goszczyński_nieprzyjaciół_narodu_naszego_historia_stosunkow.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 30.09.2025).
119. Hetman Ivan Mazepa: postać, otoczenie, epoka (Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха). URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Hetman_Ivan_Mazepa_postać_otoczenie_epoka.pdf (дата звернення: 30.09.2025)
120. Horobets V. M. Vid soiuзу do inkorporatsii: ukrainsko-rosiiski vidnosyny druhoi polovyny XVII – pershoi chverti XVIII st. (Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.). Історичні зошити. Київ, 1995. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Vid_soiuзу_do_inkorporatsii_ukrainsko-rosiiski_vidnosyny_druhoi_polovyny_KhVII_-_pershoi_chverti_KhV/ (дата звернення: 30.09.2025).

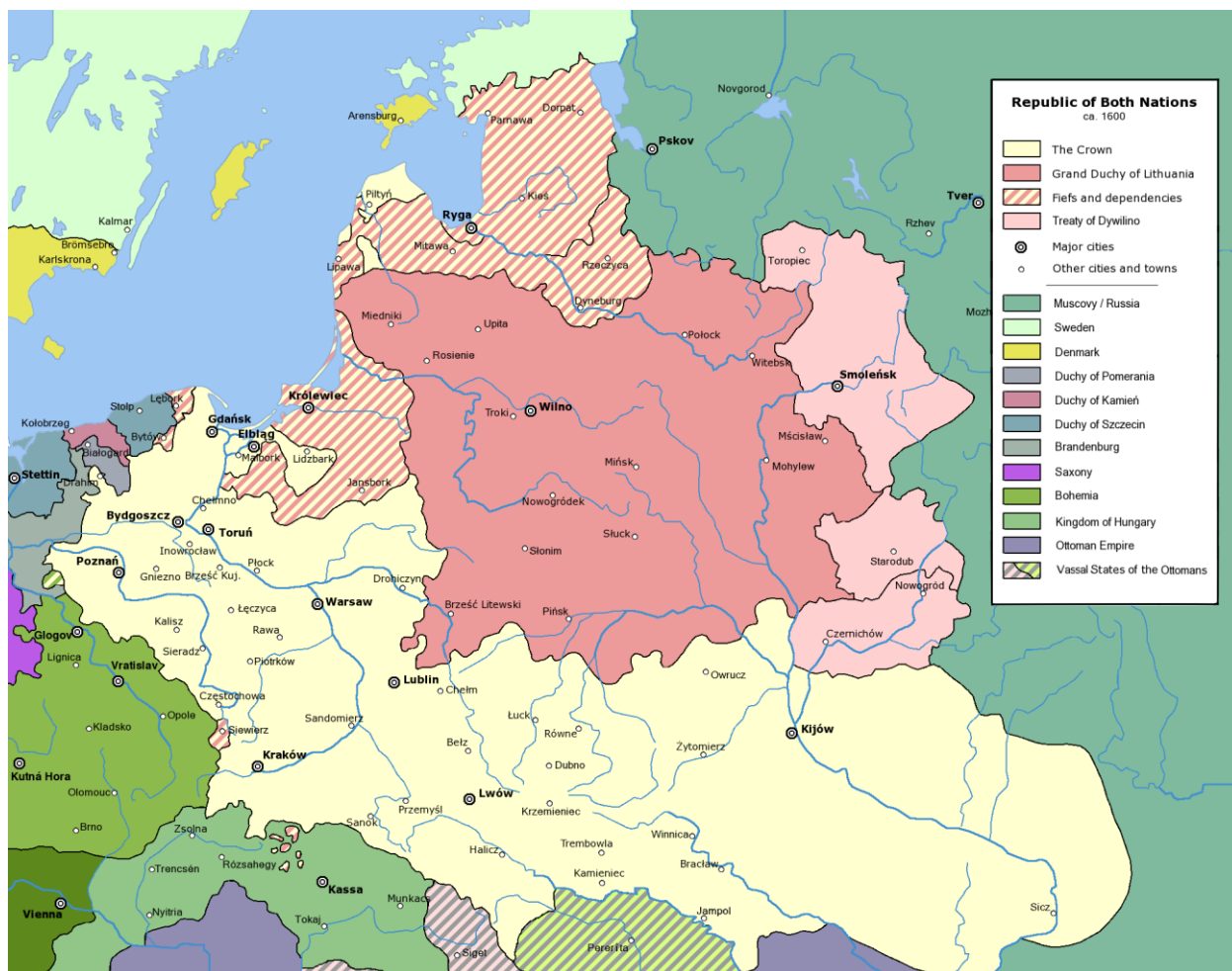
121. Konovalov S. Russo-Polish Relations: An Historical Survey (Польсько-російські відносини: історичний огляд). London: The Cresset Press, 1945. 182 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=7wZGG4J8JZIC> (дата звернення: 30.09.2025).
122. La Russie et la Pologne dans la première moitié du XVIIe siècle (Росія і Польща в першій половині XVII ст.). URL: <https://journals.openedition.org/monderusse/9996> (дата звернення: 30.09.2025).
123. Moskwa pod panowaniem Polaków (Москва під владою поляків). URL: <https://www.sadol.pl/moskwa-pod-panowaniem-polakow-vt126643.htm> (дата звернення: 30.09.2025).
124. Palczowski P. Kołęda moskiewska. To iest, Woyny Moskiewskiey, Przyczyny Sluszne, Okazyja pozadana, Zwycięstwa nadzieia wielka, Państwa tam tego pożytki y bogactwa, nigdy nieoszacowane. Kraków: Mikołaj Szarffenberger, 1609. Пальчовський П. Коляда московська. Тобто московські війни, слушні причини, сприятлива нагода, велика надія на перемогу, користі й багатства того краю, які неможливо оцінити. Краків, 1609. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=116567&from=FBC> (дата звернення: 30.09.2025).
125. Peterson, G. D. Warrior Kings of Sweden: The Rise of an Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries [Воїни-королі Швеції: становлення імперії у XVI–XVII століттях]. Google Книги. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=CPJWfVPgFawC&pg=PA87> (дата звернення: 30.09.2025).
126. Sarmatia: Bibliography of Polish-Lithuanian Commonwealth Studies (Сарматія: бібліографія досліджень Речі Посполитої). URL: <https://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/111/111books.pdf> (дата звернення: 30.09.2025).
127. Troubles in Russia (Смута на Русі). Advantour. URL: <https://www.advantour.com/russia/history/time-of-troubles.htm> (дата звернення: 30 вересня 2025 р.)

128. Venken M. Narrating the Time of Troubles in Polish School History Textbooks (1918–1989) [Переказ Смутного часу в польських шкільних підручниках історії (1918–1989)]. *Cahiers du monde russe*. 2016. № 57 (4). P. 879–902. URL: <https://journals.openedition.org/monderusse/9996> (дата звернення: 30 вересня 2025 р.)

ДОДАТКИ

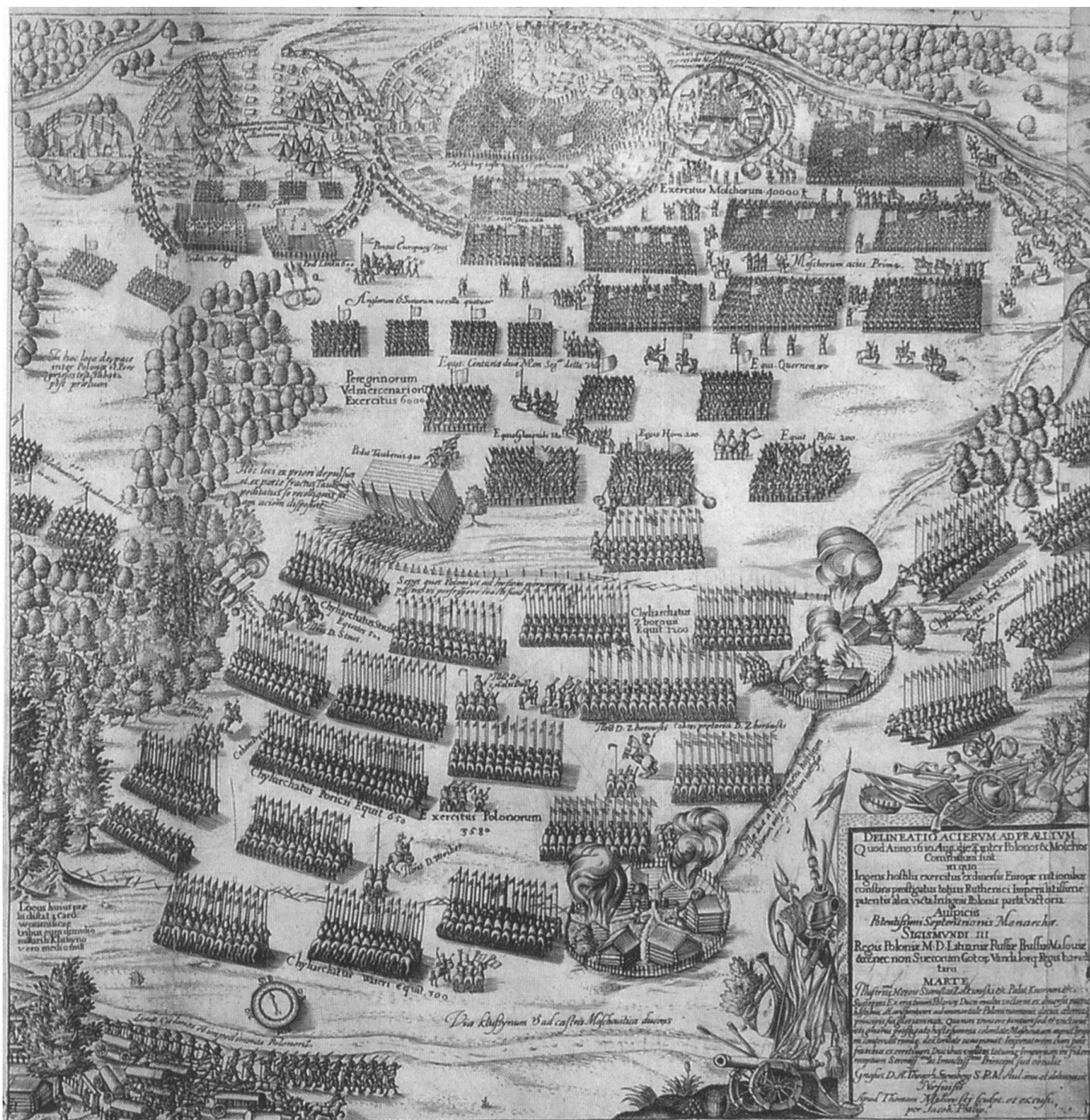
ДОДАТОК А

Річ Посполита, Османська імперія та інші держави у 1600 р. на карті (з позначенням територіальних змін за Деулінським мирним договором 1618р.)⁷²

⁷² Річ Посполита 1600 р. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ARzeczpospolita_1600.png

Польська гравюра битви під Клушино 1610 р.⁷³

⁷³ Битва під Клушином 1610 р., гравюра на міді XVII ст. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3APOL_K%C5%82uszyn_1610.jpg?

Схема розміщення військ і напрямків тактичних маневрів під час Хотинської битви 1621 р.⁷⁴

⁷⁴ Битва під Хотиним 2–28 вересня 1621 р. URL: <https://surl.li/hfvnup>

ДОДАТОК Г

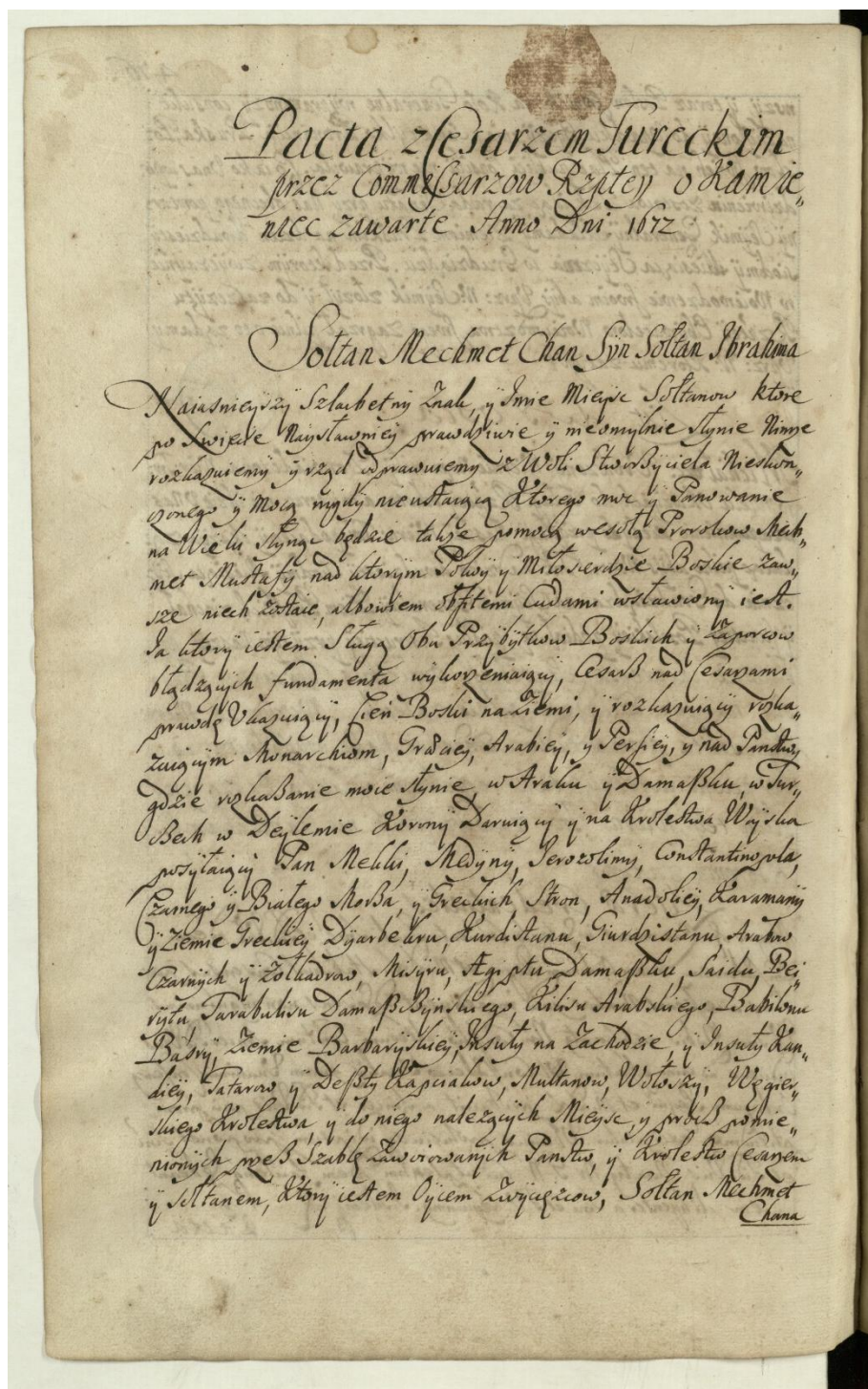
Фрагмент рукописного тексту Андрусівського договору 1667 р.⁷⁵

Позначення руху армій та місць битв на карті польсько-турецької війни 1672-1673 pp.⁷⁶

⁷⁶ Турецькі експедиції до Речі Посполитої у 1672–1673 pp. URL: <https://surl.li/ncstkm>

Фрагмент (перша сторінка) Буцацького мирного договору між Річчю
Посполитою та Османською імперією 1672 р.⁷⁷

⁷⁷ Примірник Буцацького мирного договору (перша сторінка). URL: <https://surl.lt/xcielv>

Територіальні зміни після Карловицького мирного договору 1699 р.⁷⁸

⁷⁸ Втрати Османської імперії за Карловицьким миром 1699 року. URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Karlowitz1699.jpg>